АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Икинчи бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН
МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы—1964

Scanned with
MOBILE SCANNER

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Икинҹи (42-ҹи) бурахылыш

„Азәрбајҹан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1964

Scanned with MOBILE SCANNER

Мәсәлән, шакирдләрин чалышма дәфтәринә 3—4 аталар сөзү, 2—3 афористик ифадә јаздырыр вә тапшырырам ки, евдә бунлары һәм әзбәрләсинләр, һәм дә мә'насыны јазылы сурәтдә изаһ етсинләр. Нәтичәни нөвбәти мәшғәләдә јохлајырам.

Мән шакирдләрин истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи нитгинә даим диггәт вә тәләбкарлыгла јанашырам.

Мәсәлән, шакирдләрин инша вә ифадә јазыларында ашағыдакы кими үслубча гүсурлу чүмләләрә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр.

1. М. Ибраһимовун ән гијмәтли әсәрләриндән бири дә «Кәләчәк күн» әсәридир. 2. Һијләкәр Һачы Әһмәд һијләкәрликлә Алмазы ләкәләјирди. 3. Н. Кәнчәви бу әсәриндә әдаләтсиз шаһлары әдаләтсизликдән әл чәкмәјә вә рәијјәтлә әдаләтлә рәфтар етмәјә чағырырды.

Үслубча гүсурлу олан бу кими чүмләләр үзәриндә иш апараркән әлагәдар сурәтдә шакирдләрә синонимләр, бунларын нитгимиздәки үслуби әһәмијјәти вә онлардан истифадә етмәк јоллары барәдә әтрафлы мә'лумат верирәм.

Шакирдләрин нитгиндә тәсадүф олунан үслуби гүсурларын гаршысыны алмаг, мәктәблиләри өз сәһвләри үзәриндә мүнтәзәм сурәтдә ишләтмәк, онларда үслубијјата даир билик вә вәрдишләр јаратмаг чох мүсбәт нәтичәләр верир. Беләликлә, шакирдләр өз нитгләриндәки гүсурлардан хилас олур вә тәдричлә ону тәкмилләшдирмәјә, сәлисләшдирмәјә имкан тапырлар.

Новруз ӘҺМӘДОВ,
АДЕТПИ-нин кичик елми ишчиси.

ӘМӘЈӘ МӘҺӘББӘТ ТӘРБИЈӘСИ

Шакирдләрин психоложи чәһәтдән әмәјә һазырланмасында әдәбијјат фәннинин мүәјјән ролу вардыр. V—VIII синифләрдә әдәбијјат тәдриси кәнч нәслин коммунизм руһунда тәрбијә олунмасына, шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәсинә, онларын бәдии зөвгләринин, әмәјә вә истеһсалата мејл вә марагларынын артмасына мүсбәт тә'сир едир. Орта мәктәбин V—VIII синифләриндә шифаһи әдәбијјатда олан көзәл нүмунәләрдән вә јазылы әдәбијјатдан кечилән бир сыра әсәрләрдә әмәјә вә зәһмәт адамларына кениш јер верилмишдир. Бунлар шакирдләри әмәјә руһландырмаг, онларда әмәк гәһрәманларына мәһәббәт һисси тәрбијә етмәк үчүн мүәллимә имкан верир.

31 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Бөјүкханым Сәмәдова Һ. Меһдинин «Абшерон» романындан «Имтаһан» парчасыны кечәркән әмәјә мәһәббәт тәрбијәсини диггәт мәркәзиндә сахлады.

О, кириш мүсаһибәсиндән сонра шакирдләрин диггәтини Таһирин нефт мә'дәнләриндә чәтинликләрлә үз-үзә кәлдијинә, бу манеәләри чәсарәтлә арадан галдырдығына, горхмадығына чәлб етди. Мүәллим шакирдләрдә әмәк һаггында кениш тәсәввүр јаратмаг мәгсәди илә романын мәзмунуна мүдахилә едиб, Таһирин газмачы сәнәтиндән башга, мантјорлуг сәнәтинә јијәләнмәсини, ади бир газмачылыгдан буруг устасы сәвијјәсинә гәдәр јүксәлмәсини сөјләди. Әмәк сајәсиндә Таһирин дәјишиб инкишаф етмәсиндән, иш јолдашларынын Таһирә бөјүк гајғысындан данышды. О, шакирдләрә баша салды ки, тәкчә ишин өһдәсиндән кәлмәк аздыр. Ишин устасы олмаг, башгаларына јолдашлыг көмәјини әсиркәмәмәк, чәтинликләри арадан галдырмағы бачармаг, коллективин мәс'улијјәтини дашымаг, ирадәли олмаг, үмуми ишин хејрини баша дүшмәк лазымдыр. Бу ејни заманда әмәјин мә'на вә әһәмијјәтини дәрк етмәклә билаваситә баглыдыр. Бөјүкханым мүәллим әмәјә

Scanned with MOBILE SCANNER

К. МӘММӘДОВ,

Кировабаддакы 20 нөмрәли мәктәбин әдәбиjjат мүәллими.

V СИНИФДӘ ИФАДӘ JАЗЫНЫ НЕЧӘ АПАРЫРАМ

Ифадә jазы бир нөв имла илә инша арасында көрпү ролуну ојнаjан jазы нөвләриндән биридир. Ифадә jазы шакирдләрин jазылы нитгиндә үслуб вә ифадә сәһвләринин мүәjjәнләшдирилмәси вә бунларын вахтында ислаһ едилмәсиндә бөjүк әһәмиjjәтә маликдир.

Jазыда бурахылан сәһвләр мүхтәлиф олдуғу кими, бурахылмыш сәһвләри ислаһ етмәк јоллары да мүхтәлифдир; чүнки ифадә jазыда орфографик вә дурғу ишарәләри илә бәрабәр, үслуб вә ифадә сәһвләри дә олур вә бу да өз нөвбәсиндә мүәллимдән чидди чалышмаг тәләб едир.

Ифадә jазынын ән чәтин дөврү V синифдән башлаjыр. Мән ифадә мәтнинин сечилмәсинә, мәтнә уjғун план тутулмасына диггәтлә jанашырам; еjни заманда шакирдләрин һазырланмасына да хүсуси фикир верирәм. Чалышырам ки, ифадәнин мәтни тә'лим-тәрбиjә тәләбләринә мүвафиг олсун, чүнки сечилән мәтн мәзмунча мараглы, гурулушча садә, һәчмчә jығчам олмалыдыр. Һәчми jығчам, мәзмуну исә асан олмаjан мәтнләри шакирдләр гаврамагда вә jазмагда чәтинлик чәкирләр. Бурада мәтнин мәзмуну вә дили шакирдләрин jаш хүсусиjjәтләринә вә билик сәвиjjәләринә мүвафиг олмалыдыр.

Мән илк нөвбәдә планын әһәмиjjәтини шакирдләрә баша салырам; онлара өjрәдирәм ки, план jазыда аjры-аjры һиссәләрин, даһа доғрусу, бу һиссәләрдә ифадә олунан фикирләрин ардычыллығыны тә'мин едән әсас шәртдир. План көрүләчәк ишин системләшдирилмәсидир. План шакирдә она көрә лазымдыр ки, о, өз фикирләрини jығчам шәкилдә ифадә едә билсин, лазыми нәтичә чыхарсын вә с.

Бә'зән шакирд нәjи әввәл, нәjи сонра гејд етмәjи унудур вә истәнилән нәтичәjә кәлә билмир. Әлбәттә, шакирдләрин дүшүнчә тәрзләри вә гаврама габилиjjәтләри еjни деjилдир. Она көрә дә тәртиб етдикләри план да еjни ола билмәз. План

тәртиб етдириләркән чалышырам ки, шакирдләр мүстәгил олараг ишләмәjә алышсынлар, лакин нәзарәтсиз дә бурахмырам, чүнки мәгсәд үслуб вә ифадә вәрдишләрини мөһкәмләндирмәклә jанашы, һәм дә онларда jазылы нитг мәдәниjjәтини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Мән һәр һансы бир ифадә мәтнини сечәркән чалышырам ки, мәтн шакирдләрин сәвиjjәсинә уjғун олсун. Ифадә үчүн аjрылмыш вахтын бир саатыны мәтн әтрафында синфин һазырланмасына вә план тәртибинә сәрф едирәм.

Өзүм исә ашағыдакы гаjдада план тутурам.

Мовзу: «Бир дамчы су» һекаjәси үзрә ифадә jазы.

Мәгсәд: Шакирдләрдә ифадә вә үслуб вәрдишләрини инкишаф етдириб мөһкәмләтмәк.

Дәрсин кедиши

1. Кириш: Jаздырылачаг мәтнлә танышлыг.
2. Ифадә мәтнинин биринчи дәфә охунмасы.
3. Мәтни бир нәфәрә охутдурмаг, чәтин сөзләрин изаһы вә jазылышы илә танышлыг. (Чәтин сөзләри лөвһәjә jазырам).
4. Шакирдләрлә бирликдә мәтнә уjғун план тутмаг.
5. Мәтнин икинчи дәфә охунмасы вә план әсасында мәзмунун сөjләнмәси.
6. Мәтн әсасында ифадә jазылмасы.

Ифадә jазынын планы

1. Хырманда jанғын.
2. Бөjүкләр вә ушаглар jанғыны сөндүрүрләр.
3. Сәрчәнин һәрәкәти.
4. Һекаjәдән чыхан нәтичә.

Jери кәлмишкән гејд едим ки, планын jени олмасы мүнасиб деjилдир.

Чалышмаг лазымдыр ки, аjры-аjры шакирдләрин ифадә хүсусиjjәтләри, билик сәвиjjәси jазыда өз әксини тапсын. Икинчи саат ифадә мәтнинин jазылмасына сәрф олунур.

Jазы ишини јохлаjаркән бурахылмыш характерик сәһвләри груплашдырыр, мә'на, үслуб вә ифадә сәһвләрини бир-бириндән аjырыр вә синиф шакирдләри үчүн аjырдығым үмуми дәфтәрдә гејд едирәм. Ифадә jазыда ән чох ашағыдакы сәһвләрә фикир верирәм.

Scanned with MOBILE SCANNER

— Илин һансы фәслидир?
— Илин гыш фәслидир.
— Гышда һава нечә олур?
— Гышда һава сојуг вә шахталы олур. Гар јағыр. Көлләрдә, чајларда сулар донур. Гышда туфан олур. Күләк әсәндә јеримәк чох чәтинләшир. Чүнки күләк гары адамын көзүнә долдурур.
— Бәрк туфан нә вахт олду?
— Бәрк туфан јанвар ајынын (1964-чү ил) 17 вә 18-дә олду. 18-дә һеч јерә тәрпәнмәк олмурду. Биз пәнчәрәдән туфана бахырдыг.
— Гышда адамлар нечә кејинирләр?
— Адамлар гышда галын палтар кејирләр. Палто, әлчәк, чәкмә кејирләр.
— Ушаглар нә едирләр?
— Ушаглар гардан адам дүзәлдирләр, онлар гартопу ојнајырлар. Ушаглар хизәклә сүрүшүрләр.
— Гышда сиз нә едирсиниз?
— Гышда ачыг һавада ојнамағы, гарын үстүндә кәзмәји севирик. Биз сојугдан, шахтадан горхмуруг. Биз һәјәтимизин гарыны тәмизләјирик.

Мән һәмин мүсаһибә дәрсиндән сонра шакирдләрә «Бакыда туфан» мөвзусунда инша јазмағы тапшырдым. Онлар көрдүкләри туфанлы күнләри иншаларында олдуғу кими экс етдирмәјә чалышмышдылар. Шакирдләрдән Ә. Бағыров («Бакыда туфан») иншасында даһа чидди, јашына вә билик сәвијјәсинә ујғун олмајан мәсәләләрә тохунмушду. О, иншасында јазырды: «Јанварын 17 вә 18-и чох туфанлы кечди. 18-дә адам һеч нә көрә билмирди. Күләк гары көјә галдырыр, көјдән јаған гара гатырды. Бәрк сојуг иди. Һәмин туфанлы күндә адамларымыз күрчү чобанларыны, онларын гојун сүрүләрини хилас етмишдиләр. Мән дә бөјүк олсајдым чәтинлијә дүшән адамлара көмәк едәрдим.»

Мән һәмин шакирдлә сөһбәт етдим, она адамларымызын гәһрәманлығы һаггында кимин сөһбәт етдијини сорушдум. О чаваб верди ки, «Бакыда туфан» мөвзусунда инша јазачағыны она баш чәкмәјә кәлән гардашына билдирмишдир. Гардашы она адамларымызын күрчү чобанларыны вә онларын гојун сүрүсүнү нечә хилас етмәләриндән данышмышдыр.

Көрүндүјү кими шакирдләримиз шифаһи вә јазылы нитгиндә адамларымызын нәчиб һәрәкәтләриндән данышмағы вә јазмағы чох севир, онлар кими чәсур, гочаг олмаға чалышырлар.

Шакирдләри бостанда вә бағда ишләдилән аләтләрлә таныш етмәк үчүн «Бостанда вә бағда ишләдилән әл аләтләри» адлы шәкил үзрә мүсаһибәни беләапардым:
— Ким шәкилдә көрдүјү аләтләри саја биләр?
— Шәкилдә гајчы (ағачкәсән), мишар, бел, балта, кәрки, сусәпән, дәрмансәпән, дырмыг көрүрүк.
— Бағда һансы аләтләрдән истифадә олунур?
— Бағда балта, мишар, гајчы вә белдән истифадә олунур.
— Балта нә үчүндүр?
— Балта илә ағач кәсир, одун доғрајырлар.
— Мишар нә үчүндүр?
— Мишарла да бөјүк ағачлар кәсирләр. Мишарын һәр тәрәфиндә дәстәји олур. Ики адам бу дәстәкдән тутур вә о тәрәф, бу тәрәфә чәкәрәк ағачы кәсирләр.
— Бел нә үчүндүр?
— Белләјер газыр, ағачын дибини бошалдырлар.
— Гајчы нә үчүндүр?
— Гајчы илә ағачын гурумуш, сынмыш будагларыны кәсирләр.
— Бостанда һансы аләтләр ишләдилир?
— Бостанда бел, дырмыг, кәрки, сусәпән, дәрмансәпәндән истифадә олунур.
— Дырмыгла нә иш көрүрләр?
— Дырмыгла ләк дүзәлдир, торпағы нарынлашдырырлар (јумшалдырлар).
— Кәрки илә нә иш көрүрләр?
— Кәрки илә бостанын алағыны вururлар.

Әмәк аләтләри һаггында ушагларла апарылан сөһбәтлә кифајәтләнмирәм. Мән шакирдләрими мәктәбимизин тәдрис-тәчрүбә саһәсинә апарыр, орада онларын бөјүк јолдашларынын ишләтдији әмәк аләтләри илә онлары таныш едирәм. Шакирдләр һәр бир әмәк аләтинин конкрет олараг һарада вә нә мәгсәдлә ишләдилмәсини көзләри илә көрүрләр.

Беләликлә, шәкил үзәриндә апардығым мүсаһибәләр вә һәмин мүсаһибәләрин шакирдләрин әмәли ишләри илә әлагәләндирилмәси онларын әлдә етдикләри биликләри даһа да мөһкәмләндирир, нитгләрини инкишаф етдирир, сөз еһтијатларыны зәнкинләшдирир.

Scanned with MOBILE SCANNER

МҮНДӘРИЧАТ

Сәh.

А. Абдуллаjев — Азәрбаjчанын Русиjа тәркибинә дахил олмасы вә халг маарифимизин инкишафы 3
Х. Мәммәдов — Рус мәдәниjjәтинин тәблигатчысы . . 12
Проф. **С. Чәфәров** — Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин бә'зи хүсусиjjәтләри 20
З. Әкбәров — Һүсеjн Чавидин «Шеjх Сән'ан» фачиәсиндә дил вә сәнәткарлыг хүсусиjjәтләри 31
Б. Багыров — Ифадәли гираәтин тәшкили тәчрүбәсиндән 37
Ә. Фәрәчов — Грамматик тә'рифләр үзәриндә иш . . 45
Ч. Мәммәдов — V—VIII синифләрдә бәдии әсәрләрин дил чәhәтдән тәhлили тәчрүбәсиндән 52
С. Әhмәдов — Әдат бәhси тәдрисинин бә'зи мәсәләләри hаггында 58
К. Кәримов — Нитги үслуби чәhәтдән зәнкинләшдирмәк тәчрүбәсиндән 65
Н. Әhмәдов — Әмәjә мәhәббәт тәрбиjәси 73
К. Мәммәдов — V синифдә ифадә jазыны нечә апарырам 78
Б. Шүкүрова — Шәкил үзәриндә мүсаhибә дәрсләриндә шакирдләрин нитгини нечә инкишаф етдирирәм 82
К. Һачыjева — Шакирдләрин фәаллыгыны вә мүстәгиллиjини нечә тәшкил едирәм 88
Ч. Меhрәлиjев — Шакирдләрин фәнни даhа jахшы мәнимсәмәләринә нечә наил олурам 93
А. Һачыjев — Бир мәгаләнин изи илә 98
Бу китаблары охумагы мәсләhәт билирик 102

Профессор. **А. С. АБДУЛЛАJЕВ.**

АЗӘРБАJЧАНЫН РУСИJА ТӘРКИБИНӘ ДАХИЛ ОЛМАСЫ ВӘ ХАЛГ МААРИФИМИЗИН ИНКИШАФЫ

Азәрбаjчанын Русиjа тәркибинә дахил олмасы Азәрбаjчан халгынын тарихи мүгәддәратында дөнүш нөгтәси олуб, Азәрбаjчанын ичтимаи-игтисади, сиjаси вә мәдәни тәрәггисинин бүтүн сонракы кедишини мүәjjән етди. Бир әср jарымдыр ки, Азәрбаjчан халгы рус халгы илә вә өлкәмизин башга халглары илә бир сырада ваhид тарихи бир jол илә кетмәкдәдир.

Азәрбаjчанын Русиjа тәркибинә дахил олмасы рус халгы илә Азәрбаjчан халгы арасындакы гәдим достлуг әлагәләрини јени пилләjә галдырды, онларын hазыркы сарсылмаз достлугу вә әсил гардашлыгы үчүн тарихи зәмин јаратды. Азәрбаjчанын Русиjа тәркибинә дахил олмасы саjәсиндә Азәрбаjчан зәhмәткешләри Бөjүк Октjабр социалист ингилабынын үмумдүнjа тарихи гәләбәси илә нәтичәләнән Үмумрусиjа ингилаб hәрәкатына гошулмаг имканы әлдә етдиләр.[1]

1813-чү илдә Русиjа илә Иран дөвләтләри арасында имзаланмыш «Күлүстан» мүгавиләнамәсиндән, jә'ни там 150 ил бундан габаг, Азәрбаjчанын бөjүк бир hиссәси тәдричән Шәрг феодалларынын тәзjиг вә әсарәтиндән хилас олараг Русиjа тәркибинә дахил олду.

1813-чү илдә Иранла Русиjа мәшhур «Күлүстан» мүгавиләнамәсини имзаладылар вә hәмин сүлh мүгавиләнамәси 1814-чү илдә тәсдиг олунду. Бу мүгавиләнамәjә әсасән, бир сыра ханлыгларын, мәсәлән: Бакы, Кәнчә, Гарабаг, Губа, Талыш, Шәки вә Ширван ханлыгларынын Русиjа тәркибинә дахил олмасыны Иран hөкумәти гәбул етди.

Бундан сонра 1828-чи илдә «Түркмәнчаj» мүгавиләнамәсинә әсасән Нахчыван ханлыгы да Русиjа тәркибинә дахил

[1] Бах, В. J. Ахундов, Азәрбаjчанын Русиjа тәркибинә дахил олмасынын 150 иллиjи, «Коммунист» гәзети, 15 март 1964.

Scanned with MOBILE SCANNER

олду.[1] Шүбһәсиздир ки, Русија кими даһа мүтәрәгги вә ирәли кетмиш бир өлкә илә бирләшмәк, Азәрбајчан халгынын кәләчәји үчүн чох бөјүк вә мүсбәт бир һадисә иди.

Өз мүгәддәратыны гардаш рус халгынын мүгәддәратына әбәди бағламагла, Азәрбајчан халгы өзүнү јаделлиләрин әсарәтиндән гуртарды вә тәдричән өзүнүн милли инкишафы үчүн имкан тапды.

1827-чи ил октјабр ајынын 10-да кенерал адјутант Сипјакин 359 нөмрәли рәсми мәктубла адмирал Шишкова мүрачиәт едәрәк, Загафгазијада гәза мәктәбләринин ачылмасыны хаһиш етмишди.

Һәмин мурачиәтдә дејилирди:

«...Я прошу в. выс-о исходотайствовать Высочайшее повеление на учреждение уездных училищ в городах: Тифлисе, Гори, Сигнахе, Телаве в дистанции Казахской, для татар казахских, борчалинских и шамшадильских, также в Кутаиси, Нухе, Шуше, Баку и Кубе. По мнению моему, в каждом из предполагаемых училищ достаточно иметь двух учителей... Предметы учения должны ограничиваться в местах, заселенных грузинами и армянами законом Божьим, грамотою российскою и грузинскою и арифметкою; в мусульманских же провинциях языками татарским[2] и русским».[3]

Петербургда һәмин хаһишин јеринә јетирилмәсинә разылыг верилир; нәтичәдә «Загафгазија мәктәбләри һаггында әсаснамә» тәсдиг олунур. Һәмин «Әсаснамә» 1830-чу илдән тәдричән һәјата кечмәјә башлајыр.

Беләликлә, 1830-чу илдә Шушада, 1831-чи илдә Нухада, 1832-чи илдә Бакыда, 1833-чү илдә Кәнчәдә, 1837-чи илдә Шамахы вә Нахчыванда дөвләт тәрәфиндән гәза мәктәбләри ачылды.

Бу заман руһаниләрин тә'сири илә јерли әһалинин керидә галмыш һиссәси һөкумәтин ачдығы бу јени мәктәбләрә о гәдәр дә рәғбәт бәсләмирди. Чүнки бу мәктәбләрин ортаја чыхмасы мәсчид јанында олан көһнә схоластик мәктәбләрә (моллаханалара) бөјүк зәрбә ендирирди.

[1] Бах, В. Ј. Ахундов, Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 иллији, «Коммунист» гәзети, 15 март 1964.

[2] О заман чар мә'мурлары сәһв олараг, азәрбајчанлылары татар, Азәрбајчан дилинә исә татар дили адландырырдылар. Бу јанлыш ад XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг, та 1917-чи ил Октјабр ингилабына гәдәр ишләнмишдир.

[3] Бах. Акты Кавказск. археографическ. комиссии, Тифлис, 1878, чилд VII, сәһ. 62.

Көркәмли маарифчи вә јазычымыз Абдулла Шаиг өз «Хатирәләр» адлы әсәриндә бу барәдә данышаркән гејд едир ки:

«Ирандан кәлән дин нүмајәндәләри јерли мүртәчеләрлә бирләшиб рус мәктәбләри әлејһинә тәблиғат апарыр; минбәрләрдән өз ушагларыны јени мәктәбләрдә охуданлара лә'нәт дејир, онларын јерини чәһәннәм е'лан едир, ушаглары моллаханаларда охутмағы тәләб едирдиләр. Беләликлә јени, габагчыл рус мәдәнијјәти илә схоластик Шәрг мәдәнијјәти, јени көрүшләрлә көһнә мүртәче көрүшләр үз-үзә кәлир, мүбаризә апарырды»[1].

1876-чы илдә Гори шәһәриндә Загафгазија әјаләтләри үчүн «Закавказская учительская семинария» ачылмышды: бурада: рус, күрчү вә ермәни ушаглары охујурдулар.

Бөјүк јазычы вә мүтәфәккиримиз М. Ф. Ахундов бу заман Гафгаз наместникинин (сәрдарын) јанында ишләјирди. Мирзә Фәтәли азәрбајчанлы ушаглары јени рус мәктәбләринә чәлб етмәк вә онлары савадландырмаг һаггында сәрдарла данышыб, онун разылығыны алыр вә сәрдарын тапшырығы илә әсаслы бир мә'рузә һазырлајыр. Сәрдар һәмин лајиһәни тәсдиг едиб, үзәринә бу сөзләри јазыр: «Тәчрүбә үчүн Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын јанында үч ил мүддәтиндә өлкәнин түрк (Азәрбајчан) әһалисинә мәхсус ајрыча «Татар шө'бәси» ачылсын».

1879-чу илдән Гори семинаријасы јанында Азәрбајчан шө'бәсинин ачылыб фәалијјәтә башламасы, халгымызын кәләчәк маарифи вә мәктәб-системимизин гајдаја салынмасы ишиндә чох бөјүк рол ојнады.

Гори семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәсинә рус халгынын сәдагәтли оғлу, Азәрбајчан халгынын досту вә севимли педагог Алексеј Осипович Чернјајевски рәһбәрлик едирди. Сонралар һәмин семинаријаны битирәнләр ичәрисиндә Азәрбајчанын көркәмли адамлары: Рәшидбәј Әфәндијев, Маһмудбәј Маһмудбәјов, Үзејир Һачыбәјов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Нәриман Нәриманов, Сүлејман Сани Ахундов, Гәфур Рәшад Мирзәзадә, Фәрһад Ағазадә, Мүслүмбәј Магомајев вә башгалары да варды.

Гори семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәсиндә илк бурахылыш 1882-чи илдә олду. О вахтдан е'тибарән Азәрбај-

[1] Бах, Азәрбајчан журналы, 1954, № 11, сәһ. 67.

Scanned with MOBILE SCANNER

чанын мүхтәлиф јерләриндә тәдричән јени мәктәбләр ачылмаға башламышды.

1887-чи илдә Тифлисдәки Александровски мүәллимләр институтуну ики нәфәр исте'дадлы кәнч битирир. Бунлардан бири, сонралар мәшһур педагог вә јазычы кими танынмыш Султан Мәчид Гәнизадә, о бири исә јенә дә көркәмли педагог Һәбибәј Маһмудбәјов иди. Бунларын һәр икиси Бакыја кәлир, руһаниләрин, көһнәпәрәстләрин мүгавимәт вә тә'гибләриндән горхмајараг, һәмин илдә, јә'ни 1887-чи илин октјабр ајында Бакыда илк рус-мүсәлман мәктәбини ачырлар.

Кет-кедә бу мәктәб шөһрәт тапыр, сајча артыб инкишаф едир. Рус-мүсәлман мәктәбләринин инкишафы тәдричән азәрбајчанлы мүәллим кадрларынын артмасы үчүн дә шәраит вә зәмин һазырлајыр. Мәктәб тарихимиздә рус-мүсәлман мәктәбләринин чох бөјүк ролу олмушдур. Бу мәктәбләр демәк олар ки, Азәрбајчанда ана дилиндә мәктәб јаратмаг үчүн педагожи зәмин һазырлајан илк маариф очаглары олмуш вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр фәалијјәт көстәрмишдир.

Бүтүн бунлар, Азәрбајчан Русија тәркибинә дахил олдугдан сонра, бөјүк рус халгынын јахындан көмәји вә сә'ји нәтичәсиндә, мәктәб вә маариф чәбһәсиндә әлдә етдијимиз наилијјәтләрдир ки, бу гардашлыг јардымы үчүн биз, һәмин халга, онун габагчыл адамларына миннәтдарыг.

Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасындан сонра ана дилиндә мәтбуат (гәзет-журнал) јаранмаға башлајыр ки, бу да халгымызын мәдәни-маариф чәһәтдән јүксәлиб инкишаф етмәсинә сәбәб олур.

Гафгазын о заманкы баш һакими Барон Розенин (1831—1837-чи илләрдә) сәрәнчамы илә «Тифлисские ведомости» ады илә бир вәрәгә нәшр олунурду. Һәмин вәрәгәнин чапа һазырланмасы вә редакторлугу фарс вә Азәрбајчан дилини јахшы билән ермәни Мирзә Апрнјам Јениколопова тапшырылмышды.[1]

«Татарские ведомости»нин чапа һазырланмасында Абасгулу аға Бакыханов да иштирак едирди.

---

[1] Бах, И. К. Ениколопов. «Первая тюркская газета на Кавказе». «Культура и письменность Востока», Баку, 1928, № 3.

1841-чи илдә «Закафказский вестник» нәшр олунур вә буна әлавә шәкилдә, јенә ејни мәгсәдлә азәрбајчанча икинчи бир вәрәгә нәшр едилмәјә башлајыр.

Бүтүн бунлар, кәләчәкдә Һәсәнбәј Зәрдабинин нәшр етдирдији «Әкинчи» гәзети (1875), Чәлал Үнсүзадәнин нәшр етдирдији «Кәшкүл» гәзети вә журналы (1883), Мәммәдаға Шаһтахтинскинин нәшр етдирдији «Шәрги-рус» гәзети (1903) вә бундан сонра Азәрбајчан дилиндә чап олунан онларча гәзет вә журналлар үчүн зәмин һазырлады вә мәтбуатымызын тәрәггиси үчүн бөјүк шәраит јаратды.

★

1920-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Азәрбајчан Совет һөкумәти, ана дилиндә мәктәбләр ачмаға, Азәрбајчан дили дәрсликләри нәшр етдирмәјә, әлифба, истилаһ, орфографија мәсәләләри илә јахындан мәшғул олмаға башлады.

1925-чи ил мај ајынын 25-дә Бакыда чағырылмыш Азәрбајчан ССР-ин Биринчи мүәллимләр гурултајында, мәктәбләрдә артыг јени латын әлифбасына кечмәк гәрара алыныр.

Азәрбајчанын ибтидаи мәктәбләриндә јени латын әлифбасы илә тәдрис иши 1926-чы илдән башланмышдыр. Јени латын әлифбасы мәдәни гуручулуғумузун мүәјјән мәрһәләсиндә олдугча мүсбәт рол ојнады. Лакин бу әлифба сүр'әтлә зәнкинләшән Азәрбајчан дилинин инкишафы тәләбини өдәјә билмәди. Латынлашдырылмыш јазы системинин бир сыра нөгсанлары кет-кедә ортаја чыхмаға башлады.

Бу әлифбанын чәми 24 әсас график әламәти варды. Азәрбајчан дилиндә исә сәсләрин сајы бундан чох артыг олдуғу үчүн бу әлифба дилимизин хүсусијјәтләринә артыг ујғун кәлмәди. Нәтичәдә бу вәзијјәт исә әлифбанын дәјишдирилмәсини гәтијјәтлә тәләб етди. Гаршыда Азәрбајчан дилинин јүксәлишинә көмәк вә истигамәт верән бир әлифба јаратмаг мәсәләси гојулмушду. Бу да анчаг рус графикасы әсасында јарадылачаг әлифба васитәсилә ола биләрди.

Рус графикасы әсасында јарадылмыш Азәрбајчан әлифбасына кечмәјимиз дилимизин даһа артыг инкишаф вә тәрәгги етмәсини һәјатда сүбут етди. Халгымыз бу әлифба васитәсилә ССРИ халглары вә хүсусән бөјүк рус халгы илә даһа сых јахынлашды.

Scanned with MOBILE SCANNER

В. И. Ленин һәлә 1914-чү илдә јазмышды ки, «Биз... истәјирик ки, Русијада јашајан фәргсиз олараг бүтүн милләтләрин мәзлум синифләри арасында мүмкүн гәдәр даһа сых әлагә вә гардаш бирлији јарансын. Биз, әлбәттә, истәјирик ки, Русијада јашајан һәр бир шәхсин бөјүк рус дилини өјрәнмәјә имканы олсун».[1]

Азәрбајчан халгы рус әлифбасы графикасына кечмәклә елм, техника вә инчәсәнәтин түкәнмәз хәзинәсинә јијәләнмәк үчүн даһа бөјүк имканлар әлдә етди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын илк күнләриндән Совет һөкумәти мәктәб вә маариф ишләринә дә хүсуси диггәт вә гајғы көстәрмәјә башлады. Бу заман халг маарифини јүксәлтмәк вә вәтәндаш мүһарибәси күнләриндә өлкәдә дағылмыш мәктәбләри бәрпа етмәк мәгсәди илә ваһид әмәк мәктәби һаггында әсаснамә е'лан едилди. «Күтләләр, билик вә тәһсил угрунда мүбаризәјә!» сөзләри бу дөврүн шүары олду. Маариф үзрә дөвләт комисјонунун мәктәб реформасы бу мүрачиәтнамә әсасында фәалијјәтә башлады.

Бу мүрачиәтнамәдә ваһид әмәк мәктәбинин әсас принсипләри ифадә олунурду. Сосиализмин галиб кәлдији өлкәдә бүтүн маариф ишләри јени релсләр үзәринә кечир, «әмәк» мәктәби јени үсулларла ишләмәјә башлајыр вә мәктәб гурулушунун тәшкили үчүн тамамилә тәзә планлар ирәли сүрүрдү.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдандан бир ај сонра, 1920-чи ил 26 мајда, Азәрбајчан Халг Маариф Комиссарлығынын биринчи коллекијасы РСФСР-дә ики илдән артыг тәтбиг вә тәчрүбә едилән ваһид әмәк мәктәбинин Азәрбајчанда тәтбигинә даир тәгдим олунмуш әсаснамәни тәсдиг етди вә һәмин мәктәбләр үчүн РСФСР-дә тәртиб олунмуш програм әсасында јени бир програм дүзәлтмәји гәрара алды.

1. Ваһид әмәк мәктәбинин програмы. Ваһид әмәк мәктәби јаратмаг принсипини һәјата кечирмәк ишиндә ән мүһүм амилләрдән бири дә бу јени мәктәбин әсас симасыны өзүндә әкс етдирән, онун һәрәкәт хәттини тә'јин едән бир дөвләт сәнәдинин—програмын тәртиб олунмасы иди. Бу мәс'ул иши һәјата кечирмәк үчүн Азәрбајчан Маариф Комиссарлығынын сәрәнчамы илә бир комисјон тәшкил олунур. Һәмин комисјон мүәјјән муддәт ишләдикдән сонра РСФСР методистләри вә мәктәбләринин тәчрүбәсинә әсасланараг, кәнч республикамызда јени ачылан ваһид әмәк мәктәбләри үчүн програмлар тәртиб едир.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд 20, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 60.

Ваһид әмәк мәктәби програмынын бөјүк үстүнлүјү, һәр шејдән әввәл онда иди ки, әсас тә'лим фәнләринә бурада лајиг олдуглары јер верилмишди. Мәсәлән, ана дили програмында грамматика, орфографија гајдалары өзүнә јер тутмуш вә дил тә'лиминин әсасында шифаһи вә јазылы нитги инкишаф етдирмәк кими јени бир мәгсәд дә гојулмушду. Бу програмларын изаһат вәрәгәсиндә шакирдләрин чанлы данышыг нитгләринин инкишафына диггәтлә јанашмаг, грамматик мәшғәләләрин нитг инкишафы илә рабитәли өјрәдилмәси мүәллимләрә мәсләһәт көрүлурду.

Лакин бу ваһид әмәк мәктәбләри програмынын өмрү аз олду. 1923—24-чү дәрс илиндә гисмән, 1925—26-чы дәрс илиндән исә I вә II дәрәчәли мәктәбләрдә мәчбури сурәтдә комплекс програмлары үзрә тәдрис башландығына көрә тә'лим фәнләри (ана дили, физика, ријазијјат вә с.) бир мүстәгил фәнн олараг тәдрис планындан чыхарылды.

2. Комплекс програмлары. Ингилабдан сонра мәктәбләримиздә фәнләрин тәдриси методикасынын икинчи мәрһәләси билаваситә комплекс програмлары илә әлагәдардыр. Бу, биринчи мәрһәләнин (јә'ни ваһид әмәк мәктәби програмынын) әксинә олараг, нисбәтән узун бир мәрһәлә тәшкил едир.

Комплекс програмларынын ән чох нәзәрә чарпан чәһәти онда иди ки, бурада ајры-ајры фәнләрә, мәсәлән: ана дили, ријазијјат, физика вә с. бу кими әсас фәнләрә лајиг олдуглары јер верилмирди. Һәмин програмын изаһат вәрәгәсиндә: «Ајры-ајры фәнләр орта мәктәбдә өзүнә мүстәгил јер тутмамалыдыр» сөзләри јазылмышды.

Беләликлә, комплекс програмы, орта мәктәбдә ајры-ајры фәнләрин өзүнә мүстәгил јер тутмамасыны тәләб едир; ајры-ајры фәнләр үзрә дәрсликләрин лазым олмадығы фикрини ирәли сүрүрдү. Комплексчиләрин иддиаларына көрә: нә һесаб, нә физика, нә ана дили фәнни, нә грамматика—бунларын һеч бири олмамалыдыр. Һәмин фәнләри програмын тәбии бөлмәләри: әмәк, һәјат, чәмијјәт әвәз етмәлидир.

Комплекс тәрәфдарлары мәктәбдә синфи вә синиф мәшғәләләрини артыг һесаб едирдиләр. Онлар дејирдиләр:

Scanned with MOBILE SCANNER

«Систем вә ардычыллыг нөгтеји-нәзәриндән синиф, дәрс вә фәнн јохдур; јалныз бизи өјрәдән һәјат вардыр».

3. **Лајиһәләр програмы.** 1930-чу илдә комплекс програмыны «лајиһәләр методу» әсасында гурулмуш програм әвәз етди. Лајиһәләр методу мәктәби өлүмә доғру апаран зијанлы вә антиленинчи бир тәшәббүс иди. Бу систем мәктәбдә әјры-ајры фәнләри ләғв етмәјә чалышырды.

Бу програмын тәләбинә көрә биринчи синиф шакирдләри, һәлә әлифбаны өјрәнмәмиш, дахили һәјат вә мәктәбин ичтимаи ишләри илә әлагәдар олан мәсәләләрин һәлл едилмәси үчүн чағырылачаг синиф вә мәктәб ичласларында иштирак етмәли идиләр. Һәмин програмда орта мәктәб шакирдләри, идарә вә мүәссисәләрин сијаси шө'бә рәһбәрләринә чари сијасәт мәсәләләрини ајдынлашдырмаг ишиндә көмәк етмәјә дә'вәт едилирдиләр. Онлар мәктәбин дахили һәјатына аид мәсәләләрин музакирәсиндә, мәктәблә идарәләр арасында бағланачаг мүгавиләләрин һазырланмасында вә с. бу кими ишләрдә јахындан иштирак етмәли идиләр.

Әлбәттә, совет мәктәбләриндә өзүнә јер тапмыш олан бу зәрәрли систем чох давам едә билмәзди. Бу вәзијјәтин пис нәтичәләрини нәзәрә алараг, партијамызын Мәркәзи Комитәси 5 сентјабр 1931-чи илдә «Ибтидаи вә орта мәктәбләр һаггында» вә 25 август 1932-чи илдә «Тә'лим програмлары вә ибтидаи, орта мәктәбләрин гајдалары һаггында» чыхардығы тарихи гәрарларындан сонра, мәктәб фәнләринин тәдрисиндә гәти бир дөнүш әмәлә кәлди; тә'лим фәнләри мәктәбдә әсас фәнн кими өјрәдилмәјә вә һәмин фәнләр үзрә дәрсликләр, методик вәсаитләр јазылыб нәшр олунмаға башлады. Бүтүн бу фајдалы ишләрдә рус педагог вә методистләринин гардашлыг көмәјини хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр.

Муасир рус педагоглары вә габагчыл мүәллимләринин, мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләндирмәк һаггындакы тәшәббүсләри вә бу саһәдә әлдә етдикләри бөјүк мүвәффәгијјәтләр, бүтүн мүәллимләримиздә бөјүк бир јарадычылыг фәаллығы әмәлә кәтирмишдир ки, бу мәсәләләрдә дә биз онлара миннәтдарыг.

Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 иллији башга саһәләрдә олдуғу кими, халг маарифимизин инкишафында чох әламәтдар һадисәдир. Инкишафымызы тәрәггијә јөнәлдән бу көркәмли тарихи һадисә, халгымызы ичтимаи-игтисади, сијаси вә мәдәни-маариф чәбһәсиндә мисилсиз наилијјәтләрә чатдырмышдыр.

Һазырда партијамызын рәһбәрлији алтында Азәрбајчанда әсил мәдәни ингилаб һәјата кечирилмишдир. Бу күн республикамызда 53 миндән чох тәләбә охујур. Әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 123 тәләбә дүшүр. Бу исә Ирандакы тәләбәләрин сајындан 14 дәфә, Пакистандакындан 7 дәфә, Һиндистандакындан исә 3 дәфә чохдур.

Бу күн биз ифтихарла дејә биләрик ки, Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында Совет Азәрбајчаны бөјүк рус халгынын көмәји илә Шәргин-гапысында нүмунәви социалист республикаларындан бири олмушдур.

ССРИ халгларынын сарсылмаз достлуғу вар олсун вә мөһкәмләнсин!

Scanned with MOBILE SCANNER

Хејрулла МӘММӘДОВ.

РУС МӘДӘНИЈЈӘТИНИН ТӘБЛИҒАТЧЫСЫ

Көркәмли маариф хадими вә јазычы Султан Мәчид Гәнизадә Азәрбајчанда рус дили, рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин хејирхаһ тәблиғатчыларындан олмушдур. Онун рус мәдәнијјәти илә танышлығы севимли мүәллими Сејид Әзим Ширванинин «Мәчлис» вә Шамахыдакы шәһәр мәктәбиндән башланмышдыр. Тифлисдә Александровски Мүәллимләр Институтунда охујаркән рус дөври мәтбуатыны, классик рус јазычыларынын әсәрләрини мүтализә етмәк имканы тапмыш, бу саһәдә билијини даһа да дәринләшдирмишдир. Рус әдәбијјатынын хәлгилик, һуманизм вә азадлыг идејаларындан гидаланан вә гүввәт алан әдиб, ону кәсәрли идеја силаһына чевирәрәк, һәмвәтәнләринин маарифләнмәси уғрунда чалышмышдыр. С. М. Гәнизадә рус дилини билмәји, зәнкин рус мәдәнијјәтинә јијәләнмәји, бу ики халг арасында мәдәни әлагәләри кенишләндирмәји һәмвәтәнләринин чәһаләт вә нादанлыгдан гуртармаг, хошбәхтлијә говушдурмаг јолу һесаб етмишдир. О, һәмишә рус дилиндә тәһсил алыб мүәллимлик кими «мүмтаз» бир сәнәтә саһиб олдуғуну, онун васитәсилә халгынын савадланмасы, мүасир руһда тәрбијәләнмәси јолунда чалышмаг имканы әлдә етдијини ифтихар һисси илә јад етмиш, рус елминә миннәтдарлығыны билдирмиш вә бу сәадәт, хошбәхтлик тохумуну вар гүввәси илә јајмышдыр. Әдиб 1896-чы илдә «Чами-мә'рифәт» адлы гәзет нәшр етмәк үчүн вердији әризәдә јазырды: «Руководимый благородным побуждением принести в благодарность могущественнейшему своему отечеству посильное пожертвование я в данном случае нашел достойный свой учительской профессии — путем печати распространять среди знакомых мне сородичей семена тех познаний от которых я сам стал счастливее».

Әдиб нәшр етмәк истәдији гәзетин адыны тәсадүфи олараг «Чами-мә'рифәт» сечмәмишди. Бу адда рәмзи бир мә'на вардыр. О, рус мәдәнијјәтини мә'рифәт чамы һесаб едир, елм, маариф тәшнәси олан һәмвәтәнләрини онунла сираб етмәк истәјирди.

С. М. Гәнизадә рус халгынын хејирхаһ вә сәмими досту олмуш, онун дилинә, әдәбијјатына, мәдәнијјәтинә бөјүк еһтирам бәсләмишдир. Севимли һәмвәтәнләринин маарифләнмәси, мүасирләшмәси јолунда там әлли ил дили, фикри вә гәләми илә јорулмадан мүбаризә апаран јазычы бүтүн фәалијјәти боју азәрбајчанлылары руслара јахынлашдырмаг, гаршылыглы сурәтдә мәдәни әлагәләри кенишләндирмәк, үнсијјәт үчүн дилләрини бир-биринә өјрәтмәк мәгсәдини изләмиш вә бу саһәдә әвәзсиз хидмәтләр көстәрмишдир.

Кечән әсрин 90-чы илләриндә дини-мистик мәзмунлу китабларын азәрбајчанлы аиләләрә кениш јол тапдығы, әһалини чәннәт-чәһәннәм, һури-гылман һаггында әфсанәләрлә тәрбијәләндирдији бир заманда јазычы кәркин нараһатлыг кечирмиш, мистик маһијјәтли китабларла әһалинин әлагәсини кәсмәк үчүн онларын Русија һаггында билик вә тәсәввүрләрини кенишләндирмәји вачиб һесаб етмишдир. О, һәмвәтәнләринин рус халгы илә достлуғуну мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә театр труппасы јарадыр, китабхана, гираәтхана, мәктәб ачыр, мәтбәә тәшкил етмәјә, гәзет-журнал чыхармаға тәшәббүс галдырыр. Бүтүн бу нәчиб әмәлләрдә әдибин мәгсәди Азәрбајчан халгынын талејини рус халгы илә бирләшдирмәк олмушдур. О, Һ. Маһмудбәјовла «Нубар» адлы ушаг журналы нәшр етмәк үчүн вердији әризәдә дә мәгсәдини шәрһ едәрәк јазырды: «Служа делу народного образования, мы как народные учителя считаем святым делом расширить свою учительскую деятельность изданием на азербайджанском наречии ежемесячного литературного журнала под названием «Нубар» дабы этим скромным органом привлечь наших соотечественников ближе к цивилизации. При этом в сиянии светлой искренности почтительнейше присовокупляем, что своим журналом мы будем преследовать ту же благую цель — сближению туземцев — татар с русскими, которую в продолжении девяти лет до ныне свято преследуем основанными и заведуемыми нами школами, о которых недавно было высочайшая отметка: «Весьма утешительно».

Бу тезиси С. М. Гәнизадәнин әлли иллик педагожи вә јазычылыг фәалијјәтинин ајдын програмы адландырмаг олар. Әдибин ики гардаш халг арасында достлуг әлагәләрини кенишләндирмәк үчүн хејирхаһ тәдбирләри чар мә'мурлары тәрә-

Scanned with MOBILE SCANNER

фиидән шүбһә илә гаршыланды. Лакин әдиби нәчиб ниј-јәтләри һәјата кечирмәк арзусу тәрк етмәди. О, башга јоллар ахтарды. Дәрслик јазмаг, һәмвәтәнләринә рус дилини өјрәтмәк, бу јолла онлары рус мәдәнијјәти илә таныш етмәјә башлады. Рус дилини Азәрбајчанда тәблиғ етмәк саһәсиндә С. М. Гәнизадәнин әмәји бөјүк, зәһмәти битмәз-түкәнмәздир. О, мүсәлман гардашларынын Русија вә онун зәнкин мәдәнијјәти илә таныш олмасы үчүн рус дилини билмәји биринчи шәрт һесаб едирди. Бу иш әдибин 1887-чи илдә Һәбиббәј Маһмудбәјовла тә'сис етдији «Рус-мүсәлман» мәктәбиндә олдугча јахшы тәшкил олунмушду. Мәктәбин јарадылмасы вәтәнимиздә рус дилинин тәдриси саһәсиндә орижинал бир аддым олду. Биринчи синифдән башлајараг шакирдләр рус дилини өјрәнир, курсун сонуна гәдәр јазмағы, охумағы, данышмағы сәрбәст сурәтдә ифа едирдиләр. Һәр һансы мәтни Азәрбајчан дилиндән рус дилинә асанлыгла чевирмәји бачарырдылар. Мүәллимләрин рус дилинин тәблиғинә чидди јанашмаларынын сәбәби иди ки, гыса мүддәтдә Бакыда русча савады оланларын сајы артды. Азәрбајчанлылар реални мәктәбләрә күтләви шәкилдә дахил олдулар. «Рус-мүсәлман» мәктәби Азәрбајчанда ингилаба гәдәр јеканә тәһсил очағыдыр ки, русларла азәрбајчанлылар бир јердә охумушлар. Бу, С. М. Гәнизадәнин чидди сә'ји нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. Узун мүддәт азәрбајчанлыларла русларын бир јердә тәһсил алмасы үчүн сә'ј көстәрән, лакин мәгсәдинә наил ола билмәјән әдиб 1894-чү илдә хүсуси мәктубла шәһәр Думасынын мәктәб комиссијасына мүрачиәт етди вә бу ишә мане олан сәбәбләрдән сөһбәт ачараг јазырды: «Я как заведующий одной из русско-татарских школе между прочим средствами устеяние русского языка во вверенной мне школ особенно старался привлечь к себе в школу хоть сколько нибуд русских мальчиков, которые кроме полезности для упомянутой моей цели, могли быть полезными и в других отношениях; для этого я бедным русским мальчикам обешал даровя учебными пособия и даже одежду; но напрасно, вследствие отсутствия в школе уроков хрестианского вероучения родители весьма розенно отвергали мои предложения, говоря «Без закон божея, батенька, нельзя».

С. М. Гәнизадә рус вә Азәрбајчан дилләринин гаршылыглы сурәтдә өјрәнилмәси ишинә хүсуси әһәмијјәт верирди. Мүәллифин дөрд һиссәдән ибарәт «Самоучитель татарского языка» («Истилаһи-Азәрбајчани», (I—II һиссә), «Лүгәти-руси вә түрки», «Рус дилини дилманчы») әсәрләри бу мәгсәдә хидмәт едирди.

С. М. Гәнизадәнин бу саһәдәки фәалијјәти «Самоучитель татарского языка» әсәринин биринчи, икинчи һиссәсини тәшкил едән «Истилаһи-Азәрбајчани» илә башланыр. Әдиб «Рус-мүсәлман» мәктәбинин шакирдләринә вахты илә дәфтәрләрдә јаздырдығы мәтнләри топлајыб «Истилаһи-Азәрбајчани» ады алтында тәртиб етди. 1889-чу илдә ону нәшр етмәјә тәшәббүс ғалдырды. «Истилаһи-Азәрбајчани» 1890-чы илдә Бакыда Қасабовун мәтбәәсиндә 2.400 нүсхә чап едилди.

«Истилаһи-Азәрбајчани» дилимизин јазы вә грамматик гајдаларынын практик јолла шакирдләрә өјрәдилмәсини әсас принсип кими гәбул едирди. Дил һадисәләрини садә, ајдын, әјани шәкилдә өјрәдирди. Әдиб өзү дә әсәрин мүгәддимәсиндә китабын бу хүсусијјәтини изаһ едәрәк јазырды: «Цель этой книги заключается в практическом изучения чтения и письма на тюркском языке. Смотря на это с дидактической точки зрения я старался указать возможно легчайший способ самостоятельного изучения данного предмета».

«Истилаһи-Азәрбајчани»нин биринчи һиссәсиндә дилимизин фонетикасындан бәһс едилир. Азәрбајчан дилинин фонетик гурулушу, әсас принсипләри, әлифба, һеча, вургу, саит, самит вә мүрәккәб сәсләр һаггында мә'лумат верилир. Јери кәлдикчә мүәллиф әрәб әлифбасынын чәтинлијиндән, дилимизин гурулушуна ујғун кәлмәмәјиндән данышыр, тәдрис заманы чәтинлик төрәдән, баша дүшүлмәјән сәсләри рус әлифбасы илә мүгајисәли шәкилдә изаһ едирди. «Истилаһи-Азәрбајчани»нин икинчи һиссәсиндә о, дилимизин морфолокијасы вә синтаксиси һаггында мә'лумат верирди. Бурада С. М. Гәнизадә дилимиздә олан 9 нитг һиссәсини, онларын хүсусијјәтләрини конкрет мисаллар әсасында изаһ едир. Әсәрин сонунда әдиб Азәрбајчан дилинин синтактик хүсусијјәтләри һаггында хүласә верир. Бурада мүбтәда, хәбәр, тә'јин, тамамлыг, зәрфлик кими чүмлә үзвләри, онларын чүмләдәки јери, әдәби дилдә ишләнмә гајдаларыны көстәрир. Бу һиссәдә мүәллиф рус вә Азәрбајчан дилиндә ишләнән чүмләләрин хүсусијјәтләри вә тәрчүмә олунма гајдалары һаггында мә'лумат верирди.

«Истилаһи-Азәрбајчани»дә ајры-ајры мөвзулара аид верилмиш тапшырыглар, кәтирилмиш мисаллар дидактик маһијјәтдәдир. Тапшырыглар Сә'динин һикмәтамиз һекајәләриндән вә Азәрбајчан шифаһи әдәбијјатындакы кичик ләтифәләр-

Scanned with MOBILE SCANNER

дән вә аталар сөзләриндән ибарәтдир. Бунлар китабда рус дилинә тәрчүмә илә бирликдә верилмишдир. Мүәллифин бу тапшырыглары вермәкдә әсас мәгсәди шакирдләрин мүстәгил охусу үчүн материал јаратмаг, Азәрбајчан вә рус дилләриндә шифаһи нитгләрини инкишаф етдирмәкдир.

«Истилаһи-Азәрбајчани» елм вә дәрслик јаратмаг саһәсиндә өз мүәллифинин габилијјәтини нүмајиш етдирди. Әсәр 1890-чы илдән 1922-чи илә гәдәр алты дәфә әлавәләрлә нәшр олунду. Мүәллиф һәр дәфә әсәри чапа һазырларкән онун үзәриндә чидди елми иш апарыр, мәзмунунда дәјишиклик едирди. Бунлар һәр шејдән әввәл мүәллифин дилимиз үзәриндә апардығы елми мүшаһидәләрдән ибарәт иди.

С. М. Гәнизадәдән сонра бир сыра зијалылар дилимизин грамматикасына аид дәрслик јаратмышлар. Лакин бу дәрсликләрин тә'лим ишиндә јарарсызлығы вә гүсурлары онларын узун мүддәт јашамасына имкан вермәмиш, јазылдыглары дөврдә унудулмушлар. Она көрә дә ингилабдан әввәл дилимизин грамматикасыны јазан мүәллифләрин һеч бири С. М. Гәнизадә гәдәр мүвәффәгијјәт газанмамышдыр.

О, «Истилаһи-Азәрбајчани»дән сонра «Самоучитель татарского языка» әсәринин үчүнчү чилди, «Луғәти-руси вә түрки» китабыны нәшр етдирди. С. М. Гәнизадәнин бу әсәри практик мәгсәд үчүн русча-азәрбајчанча јазылмыш биринчи луғәти олду. Мүәллиф әсәри һазырларкән көркәмли рус алими Владимир Далын «Толковой словарь русского языка» әсәринин тәртиб принсипини әсас көтүрду. Әсәрдә верилән рус сөзләринин һамысыны орадан алды. Бундан башга М. Казымбәјин, Лазаревин, П. Будаговун, Жузенин Азәрбајчан, османлы, әрәб, фарс дилләринә аид луғәтләриндән јардымчы әдәбијјат кими истифадә етди. Лакин В. Далын «Толковой словарь»ы С. М. Гәнизадә үчүн әсас мәнбә олду. Чох усталыгла тәртиб едилмиш бу китаб кәнч алим үчүн ајдын бир рәһнүма, даһа доғрусу бир луғәт мәктәби иди. Әсәр рус әлифбасы системиндә тәртиб едилмишди. Мүәллифин гаршысында дуран әсас мәгсәд мәктәб шакирдләри үчүн вәсаит јаратмаг, һәр ики дили практики јолла шакирдләрә өјрәтмәк иди. Она көрә әдиб даһа артыг халг һәјатында, халг мәишәтиндә ишләнән сөзләри вермәјә чалышды. Мүмкүн гәдәр елми әдәбијјатда олан әрәб-фарс сөзләрини ишләтмәкдән узаг гачды. Китабдакы рус сөзләринин Азәрбајчан дилиндәки мүгабилини тапмага чалышды. О бу фикринә мүәјјән гәдәр наил олдуса да, бә'зән әрәб-фарс сөзләрини ишләтмәк мәчбуријјәтиндә галды.

Әсәр 1891-чи илдән 1922-чи илә гәдәр алты дәфә нәшр едилди. Луғәтин илк нәшриндә 5.050 сөз варды. Сонра әдиб әсәрин ајры-ајры нәшрләриндә ону тәкмилләшдириб, һәр дәфә јени сөзләр әлавә етди. 1922-чи илдә әсәр алтынчы дәфә нәшр олунаркән 10 мин сөз вә ифадәни әһатә едирди. Әдибин бу әсәри истәр ингилабдан әввәл, истәрсә дә ингилабдан сонра мәтбуат вә охучулар тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилди вә азәрбајчанлы зијалыларын там бир näслинин онун васитәсилә савадландыгы көстәрилди.

1895-чи илдә С. М. Гәнизадә «Самоучитель татарского языка» үзәриндә ишини тамамлады. Әсәрин дөрдүнчү һиссәси «Рус дилинин дилманчы»ны нәшр етдирди. Бу, Азәрбајчан дилчилик елминин тарихиндә тамамилә јени вә орижинал бир һадисә иди. Бу саһәдә илк тәшәббүс С. М. Гәнизадәјә аиддир. О заман Русијадан Шәргә чохлу сәјјаһ, турист кәлирди. Русијада тәһсил алмыш һәкимләр, мүәллимләр Азәрбајчанда ишләјирди. Јерли әһали рус дилини, онлар исә јерли дили билмәдикләринә көрә әһали илә һәкимләр, мүәллимләр вә сәјјаһлар арасында үнсијјәт олдугча кеч башланырды. Belә бир шәраитдә јахшы тәртиб олунмуш, мүһүм мәтләбләри ифадә едән дилманча еһтијач һисс олунурду. Әдиб бу еһтијачы өдәмәк мәгсәди илә «Рус дилинин дилманчы» әсәрини гәләмә алды.

«Рус дилинин дилманчы» ичтимаи һәјатда, мәишәтдә тез-тез ишләнән, иш саһәсиндә билмәји вачиб олан ән мүһүм вә зәрури мәтләбләри әһатә едирди. Әсәр 44 бөлмәдән ибарәтдир. Бурада 2.800 мәтләб ифадә олунурду. Әсәрдә «Сәјаһәт вә јүрүш», «Мәктәб», «Дәниз сәјаһәти», «Көмрүкхана», «Көз һәкими», «Чәрраһијјә», «Карвансара», «Аптек», «Мама» кими бөлмәләр вардыр.

«Рус дилинин дилманчы» әсәринин ән јахшы хүсусијјәтләриндән бири орада «Әдәбијјат» вә «Рус әдәбијјаты» бөлмәләринин олмасы иди. «Әдәбијјат» башлығында мүәллиф Шәрг әдәбијјатынын ән бөјүк simaлары—Фирдовси, Низами, Сән'ани, Сә'ди, Мөвләви, Һафиз, Хагани, Фүзули, Чами вә Нәваинин һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат верирди. «Рус әдәбијјаты» бөлмәсиндә С. М. Гәнизадә дәриндән бәләд олдуғу вә севә-севә мүталиә етдији Карамзин, Крылов, Грибоједов, Пушкин, Лермонтов вә дикәр көркәмли әдибләрин һәјатындан, чаһаншүмул әсәрләриндән сөһбәт ачырды. С. М. Гәнизадәнин бу

Scanned with MOBILE SCANNER

хејирхаһ иши Азәрбајчанда рус јазычыларыны тәблиғ етмәк, халгымызы рус әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләри илә таныш етмәк саһәсиндә илк тәшәббүс иди. Бурада јазычынын гаршысында дуран башлыча мәсәлә өз охучуларыны Шәрг вә рус мәдәнијјәти илә таныш етмәк, онларда елементар тәсәввүр јаратмаг иди.

Дөрд һиссәдән ибарәт «Самоучитель татарского языка» әсәрини јазмагда мүәллифин изләдији әсас мәгсәд «һәм русча вә һәм дә түркчә дил өјрәнмәк истәјәнләрә мүсави инаәт вә хидмәт етмәк» олмушдур. Бундан өтрү о китабын бүтүн һиссәләриндә Азәрбајчан сөзләрини рус әлифбасы илә јазмыш, беләликлә русларын Азәрбајчан дилини өјрәнмәләрини асанлашдырмышдыр. Һәмвәтәнләри рус дилиндә охумағы, јазмағы гыса мүддәтдә өјрәнсинләр дејә, С. М. Гәнизадә рус сөзләрини дә әрәб әлифбасы илә јазмаг истәмишди. Лакин әрәб әлифбасынын рус дилинә ујғун кәлмәмәси, әдибин һәмвәтәнләринә русча охумағы өјрәдиб «мүстәфид» етмәк арзусуна мане олмушдур. Буна бахмајараг о, азәрбајчанлылары рус дили, рус мәдәнијјәти илә таныш етмәји зәрури сајмыш, бундан өтрү башга јоллар ахтарыб тапмышдыр. Мүәллиф азәрбајчанлыларын «Истилаһи-Азәрбајчани»дән истифадә едиб асанлыгла рус дилини өјрәнмәләри үчүн 1895-чи илдә «Мүхтәсәр рус әлифбасы» адлы бир китаб тәртиб етди. «Милләтдашларынын хатиринә риајәт» едиб онларын «худманиликдә русча охумаға ашина» олмалары үчүн јазылмыш бу әсәр сөвти үсулла тәртиб едилмишди. Мүәллиф нечә иллик мүәллимлик тәчрүбәсини бачарыгла үмумиләшдирмиш, рус әлифбасыны өјрәнмәк үчүн асан бир үсул тапмышды.

С. М. Гәнизадә китаба јаздығы мүгәддимәдә бу чәһәти хүсуси гејд едәрәк јазырды:

«Һәмин нүсхә үсул-чәдидин тәрһ сөвтү сабит олубдур ки, һәр камил кимсә үч-дөрд күнүн әрзиндә дәрәчәји тәкмил илә русча охумағын гајдасыны һамит тапа биләр».

Јалныз «Мүхтәсәр рус әлифбасы» китабыны өјрәниб биләнләр «Самоучитель»дән истифадә едиб рус дили илә таныш ола биләрдиләр. Она көрә әдиб буну дөрд чилдлик «Самоучитель» үчүн «килид» һесаб едирди.

Мүәјјән фасиләдән сонра 1903-чү илдә С. М. Гәнизадә јенә дә луғәтчилик фәалијјәтинә гајытды. Һәмин илин нојабр ајында «Луғәти-түрки вә руси» адлы әсәрини јазды. Әсәр илк дәфә 1904-чү илдә Бакыда «Биринчи јолдашлыг нәшријјаты» мәтбәәсиндә чап олунду. Буну әдибин 1891-чи илдә јаздығы «Луғәти-руси вә түрки» китабынын арды һесаб етмәк олар. Әсәри јазмагда мүәллифин әсас мәгсәди белә васитә олан еһтијачы тә'мин етмәк иди. О заман мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдрис олунурду. Институтларын хүсуси шө'бәләриндә Азәрбајчан дили илә мәшғул олан чохлу тәләбә тәһсил алырды. Лакин онлар үчүн васит јох иди. Әдиб белә бир тәләбә чаваб вермәк мәгсәди илә, бу әсәри јазды. О, мәгсәдини әсәрин мүгәддимәсиндә белә ифадә едирди: «Приступая к изданию настоящего словаря я имел в виду отвечать на весьма существенную нужду читающих русских мусульман, а ровно, и русских студентов посвятивших себя изучению турецко-татарского языка».

Доғрудур, XIX әсрин 60-чы илләриндә түркологија илә мәшғул олан Казымбәј, Лазарев, Будагов вә башгалары бу саһәдә мүәјјән иш көрмүшдүләр. Лакин һәмин луғәтләр елми мәгсәдләр үчүн тәртиб едилдијиндән практики јолла дили өјрәнмәкдән өтрү јарарсыз иди. С. М. Гәнизадәнин тәртиб етдији «Луғәти-түрки вә руси» әсәри даһа артыг практики мәгсәдләрә хидмәт едир, халг дилиндә, халг мәншәтиндә ишләдилән сөзләрә үстүнлүк верирди. Әсәр бу чәһәтинә көрә 60-чы илләрдә тәртиб едилмиш луғәтләрин һамысындан үстүн иди.

«Луғәти-түрки вә руси» әсәринин үстүн чәһәтләриндән бири дә мүәллифин орада дилимиздә ишләнән әрәб-фарс сөзләринин мәншәји һаггында мә'лумат вермәси иди. Бу, дили өјрәнәнләр үчүн чох әһәмијјәтли иди.

Рус дилини өјрәнмәк, халгларымыз арасында үнсијјәт јаратмаг саһәсиндә С. М. Гәнизадәнин хејирхаһ тәдбирләри бөјүк мүвәффәгијјәт газанды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр Азәрбајчан зијалыларынын бөјүк бир нәсли онларын васитәсилә тәрбијәләнди, зәнкин рус мәдәнијјәтинә јијәләнди.

Scanned with MOBILE SCANNER

Профессор С. ЧӘФӘРОВ.

СӨЗДҮЗӘЛДИЧИ ШӘКИЛЧИЛӘРИН БӘ'ЗИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Мәктәбләр үчүн тәртиб едилмиш грамматика дәрсликләриндә програмын тәләби үзрә сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән бәһс едилир. Бу шәкилчиләр һаггында дәрсликдә верилән билији шакирдләрә дүзкүн вә әсаслы бир шәкилдә ашыламаг үчүн мүәллимләр һәмин шәкилчиләрин хүсусијјәтләринә аид нәзәри әсаслары билсәләр јахшы олар. Бурада сөздүзәлдичи шәкилчиләрин белә, даһа доғрусу, онлар һаггында шакирдләрә билик вермәкдә көмәк едә биләчәк, хүсусијјәтләриндән бәһс едилир.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләр әсас е'тибары илә лексикаја аид олуб сөзјарадычылығына хидмәт едир. Лакин бунлар тәкчә јени сөз дүзәлтмәјә хидмәт етмә хүсусијјәтинә көрә груплашдырылмыр. Бунларын бир групда бирләшдирилмәсинә сәбәб олан, өзүнә мәхсус бир сыра башга хүсусијјәтләри дә вардыр.

Дилимиздә сөздүзәлдичи шәкилчиләрин алты әсас хүсусијјәтинә тәсадүф едилир.

I. Сөздәјишдиричи шәкилчиләрдән фәргли оларағ, сөздүзәлдичи шәкилчиләрин тәркибиндә башга дилләрдән кәлмиш бир сыра шәкилчиләр дә вардыр. Бунлар фарс, әрәб вә рус дилләринә мәхсусдур. Белә сөздүзәлдичи шәкилчиләр, әсасән, аз мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар олур, лакин бунларын ичәрисиндә гисмән мәһсулдар оланларына да раст кәлирик.

Дилимиздә башга дилләрдән кәлән сөздүзәлдичи шәкилчиләрин мәһсулдарлығыны ашағыдакы ардычыллыгла көстәрмәк олар.

а) Фарс дилиндән кәләнләрдә:

1) *-задә—Әлизадә, Мустафазадә, Тағызадә, Мусазадә, Кәримзадә, Мәммәдзадә* вә с.

2) *-стан,-ыстан,-истан,-устан,-үстан—Күрчүстан, Дағыстан, Һиндистан, Күрдүстан* вә с.

3) *-дан—Гәнддан, күлдан, шамдан, чајдан, сүддан, јағдан* вә с.

4) *-хана—Чајхана, дәлләкхана, китабхана, тојхана, јемәкхана* вә с.

5) *-дар,-әдар—Евдар, әмәкдар, хәзинәдар, малдар, мүлкәдар* вә с.

6) *-пәрәст—Атәшпәрәст, хачпәрәст, мәнсәбпәрәст, шөһрәтпәрәст, сурәтпәрәст* вә с.

7) *-шүнас—Дилшүнас, мусигишүнас, әдәбијјатшүнас, шәргшүнас, физикшүнас* вә с.

8) *-кеш—Зәһмәткеш, дәмкеш, гајғыкеш, малакеш, дәрдкеш, тәрәфкеш* вә с.

9) *-кәр—Зәркәр, кимјакәр, һијләкәр, чадукәр* вә с.

10) *-кар—Пешәкар, сәнәткар, тамаһкар, фитнәкар, тәләбкар* вә с.

11) *-баз—Атбаз, гушбаз, сөзбаз, һоггабаз, ојунбаз* вә с.

12) *-хор—Гарынхор, мүфтәхор, рүшвәтхор* вә с.

13) *-кир—Кәфкир, фәндкир, тәрәфкир* вә с.

14) *-каһ—Хејмәкаһ, ордукаһ* вә с.

15) *-хаһ—Хејирхаһ, бәдхаһ* вә с.

16) *-ан—Түркан, әскәран* вә с.

17) *-зар—Күлзар, Лаләзар* вә с.

18) *-ран—Һөкмран, Камран* вә с.

19) *-ват—Сәбзәват, хырдават* вә с.

б) Рус дилиндән кәләнләрдә:

1) *-ов,-јов—Сәмәдов, Мурадов, Әлијев, Вәлијев* вә с.

2) *-ист—Марксист, материалист, идеалист, машинист, моторист* вә с.

3) *-изм—Марксизм, ленинизм, материализм, идеализм, социализм* вә с.

4) *-ант—Курсант* вә с.

5) *-ариус—Архивариус, нотариус* вә с.

6) *-ер—Милјонер, милјардер* вә с.

7) *-јор—Актјор, боксјор* вә с.

8) *-ник—Чајник, супник* вә с.

9) *-атик—Систематик, грамматик, проблематик* вә с.

10) *-поли*—(өн шәкилчи) *поликлиника, политехникум* вә с.

11) *-ре*—(өн шәкилчи) *Реактив, реформа* вә с.

Scanned with MOBILE SCANNER

в) Әрәб дилиндән кәләнләрдә:

1) -*и,-ви—Тарихи, Ширвани, Сәлјани, Кәнчәви, кимјәви* вә с.

2) -*ијјат,-ијјәт,-ат—Әдәбијјат, бәшәријјәт, күллијјат, шәхсијјәт, тәблигат, тәшвигат* вә с.

3) -*әчәр—Судәчәр, дәрдәчәр* вә с.

4) -*мә* (өн шәкилчи)—*Мәдахил, мәхарич* вә с.

II. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин хүсусијјәтләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, онларын бир гисми бир нитг һиссәсиндән ејни нитг һиссәсини, бир гисми дә бир нитг һиссәсиндән башга нитг һиссәсини әмәлә кәтирир. Бу нөгтеји-нәзәрдән сөздүзәлдичи шәкилчиләрин ашағыдакы нөвләринә раст кәлирик.

а. Бир нитг һиссәсиндән ејни нитг һиссәси дүзәлдәнләр.

1) Исимләрдән исим дүзәлдәнләр, мәсәлән: *Дағ* (исим)—*дағлыг* (исим), *дәмир* (исим)—*дәмирчи* (исим), *дағ* (исим)—*дағлы* (атрибутив исим) вә с.

2) Фе'лләрдән фе'л дүзәлдәнләр, мәсәлән: *көрмәк* (фе'л)—*көрсәтмәк* (фе'л), *сүрмәк* (фе'л)—*сүрүшмәк* (фе'л), *газмаг* (фе'л),—*газымаг* (фе'л), *чалмаг* (фе'л)—*чалышмаг* (фе'л) вә с.

3) Зәрфләрдән зәрф дүзәлдәнләр, мәсәлән: *тез* (зәрф) — *тезлик* (зәрф), *тез* (зәрф)—*тездән* (зәрф) вә с.

б. Бир нитг һиссәсиндән башга нитг һиссәси дүзәлдәнләр.

1) Фе'лдән исим дүзәлдәнләр, мәсәлән: *сүзмәк* (фе'л)—*сүзмә* (исим), *дөнмәк* (фе'л)—*дөнкә* (исим), *(говурмаг)* (фе'л)—*говурма* (исим).

2) Фе'лдән сифәт дүзәлдәнләр, мәсәлән: *сатмаг* (фе'л)—*сатычы* гадын (сифәт), *галдырмаг* (фе'л)—*галдырычы* кран (сифәт), *јумаг* (фе'л)—*јујучу* гадын (сифәт), *јазмаг* (фе'л)—*јазылы* мәктуб (сифәт), *чәкмәк* (фе'л)—*чәкили* парча (сифәт) вә с.

3) Исим, сифәт, сај, әвәзликләрдән фе'л дүзәлдәнләр, мәсәлән: *иш* (исим)—*ишләмәк* (фе'л), *дил* (исим)—*дилләнмәк* (фе'л), *јахшы* (сифәт)—*јахшылашмаг* (фе'л), *бир* (сај)—*бирләшмәк* (фе'л) вә с.

4) Исимләрдән сифәт дүзәлдәнләр, мәсәлән: *јағ* (исим)—*јағсыз* хөрәк (сифәт), *бағ* (исим)—*бағдакы* чичәкләр (сифәт), *ингилаб* (исим)—*ингилаби* һадисә (сифәт) вә с.

5) Исим вә сајлардан зәрф дүзәлдәнләр, мәсәлән: *күн* (исим)—*күндә* бизә кәлир (зәрф), *бир* (сај)—*бирдән* гапы ачылды (зәрф), *јахшы* (сифәт)—*јахшыча* охујур (зәрф) вә с.

6) Фе'лләрдән зәрф дүзәлдәнләр, мәсәлән: *гошмаг* (фе'л)—*гоша* кедир (зәрф), *бил* (фе'л)—*биләрәк* вә ја *биләрәкдән* (зәрф) вә с.

Дилимизә башга диллләрдән кәлмиш олан шәкилчиләр, јухарыда дедијимиз кими, һәмин груплардан, әсасән, исимләрдән исим дүзәлдәнләрә аиддир. Бу исә сөздүзәлдичи шәкилчиләрин (исимдән исим дүзәлдәнләрдән башга) дилимизин дахили инкишаф ганунлары илә даһа сых бағлы олдуғуну, өз хүсусијјәтләрини јад тә'сирләрдән мүһафизә едә билдијини көстәрир.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин бу гајдада бир нитг һиссәсиндән ејни вә ја башга нитг һиссәләри әмәлә кәтирмә хүсусијјәти онларын мүхтәлиф нөвләринин бир көкә бир нечә дәфә әлавә едилмәси илә дилимиздә јени-јени сөзләрин јарадылмасына имкан верир.

Дилимиздә бир көкә бир вә бир нечә шәкилчинин артырылмасы илә јени сөз дүзәлтмә гајдасынын беш групунда бирләшән 37 нөвүнә тәсадүф едирик.

а. Бир шәкилчи артырмагла дүзәлән јени сөзләр.

Белә сөзләрин ејни вә мүхтәлиф нитг һиссәси јаратмаг нөгтеји-нәзәриндән дилимиздә једди нөвү вардыр.

1) Адлардан ад дүзәлдилир, мәсәлән: даг—дағлыг, саат—саатсаз, күл—күлдан вә с.

2) Фе'лләрдән ад дүзәлдилир, мәсәлән: јазмаг—јазы, гонмаг—гонаг, гатмаг—гатыг вә с.

3) Адлардан фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: иш—ишләмәк, јахшы—јахшылашмаг, ган—ганамаг вә с.

4) Фе'лләрдән фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: дөјмәк—дөјүнмәк, севмәк—севилмәк, ганмаг—гандырмаг вә с.

5) Зәрфләрдән зәрф дүзәлдилир, мәсәлән: тез—тездән, аз—азча, әввәл—әввәлчә вә с.

6) Адлардан зәрф дүзәлдилир, мәсәлән: саг—сага, бәрк—бәркдән, күн—күндә (һәр күн мә'насында) вә с.

7) Фе'лләрдән зәрф дүзәлдилир, мәсәлән: гачмаг—гачараг, чалмаг—чалараг вә с.

б. Ики шәкилчи артырмагла дүзәлән јени сөзләр.

Белә сөзләрин дилимиздә доггуз нөвүнә тәсадүф едилир.

1) Адлардан әввәл ад вә јенә дә ад әмәлә кәтирилир, мәсәлән: ат—атчы—атчылыг, јај—јајлаг—јајлагчы вә с.

Scanned with MOBILE SCANNER

2) Адлардан әввәл фе'л вә сонра ад әмәлә кәтирилир, мәсәлән: гыш—гышламаг—гышлаг, гара—гараламаг—гаралты вә с.

3) Фе'лләрдән әввәл ад, сонра да ад дүзәлдилир, мәсәлән: јазмаг—јазы—јазычы, јармаг—јара—јаралы вә с.

4) Фе'лләрдән әввәл фе'л, сонра ад дүзәлдилир, мәсәлән: гызмаг—гызармаг—гызарты, динмәк—динләмәк—динләјичи вә с.

5) Адлардан әввәл фе'л, сонра јенә дә фе'л дүзәлдилир; мәсәлән: ағ—ағармаг—ағартмаг, кор—корламаг—корланмаг вә с.

6) Адлардан ад, сонра фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: дил—дилим—дилимләмәк, јер—јерли—јерлиләмәк вә с.

7) Фе'лләрдән ад, сонра фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: јармаг—јара—јараламаг, сормаг—сораг—сораглашмаг вә с.

8) Фе'лләрдән фе'л, сонра јенә дә фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: чыхмаг—чыхармаг—чыхартмаг, көрмәк—көрүшмәк—көрүшдүрмәк вә с.

9) Адлардан ад, сонра зәрф дүзәлдилир, мәсәлән: сағ—сағлыг—сағлыгла вә с.

в. Үч шәкилчи артырмагла дүзәлән јени сөзләр.

Белә сөзләрин дилимиздә 12 нөвүнә тәсадүф едилир.

1) Адлардан һәр үч шәкилчи васитәсилә ад дүзәлдилир, мәсәлән: хал, халча, халчачы, халчачылыг.

2) Адлардан әввәл фе'л, сонра ад, јенә дә ад дүзәлдилир, мәсәлән: јај, јајламаг, јајлаг, јајлагчы.

3) Адлардан әввәл фе'л, јенә дә фе'л, сонра ад дүзәлдилир, мәсәлән: иш, ишләмәк, ишләтмәк, ишләнмиш.

4) Адлардан әввәл ад, сонра фе'л, јенә дә ад дүзәлдилир, мәсәлән: јер, јерли, јерлиләшмәк, јерлиләшмиш.

5) Фе'лләрдән һәр үч шәкилчи васитәсилә ад дүзәлдилир, мәсәлән: јазмаг, јазы, јазычы, јазычылыг.

6) Фе'лләрдән әввәл ад, сонра фе'л, јенә дә ад дүзәлдилир, мәсәлән: јармаг, јара, јараламаг, јаралама.

7) Фе'лләрдән әввәл фе'л, сонра ад, јенә дә ад дүзәлдилир, мәсәлән: говмаг, говурмаг, говурма, говурмалыг.

8) Фе'лләрдән әввәл фе'л, јенә дә фе'л, ахырда ад дүзәлдилир, мәсәлән: газмаг, газымаг, газыма, газмачы.

9) Адлардан әввәл фе'л, сонра ад, јенә дә фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: дар, дарамаг, дараг, дарагламаг.

10) Адлардан һәр үч шәкилчи васитәсилә фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: көз, көзләмәк, көзләтмәк, көзләтдирмәк.

11) Фе'лләрдән әввәл ад, сонра фе'л, јенә дә фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: дүј, дүјүм, дүјүмләмәк, дүјмәләтмәк.

12) Фе'лләрдән һәр үч шәкилчи васитәсилә фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: көрмәк, көрүшмәк, көрүшдүрмәк, көрүшдүрүлмәк.

г. Дөрд шәкилчи васитәсилә дүзәлән јени сөзләрин једди нөвүнә раст кәлирик.

1) Адлардан әввәл фе'л, сонра исә адлар дүзәлдилир, мәсәлән: әл, әләмәк, әләк, әләкчи, әләкчилик.

2) Адлардан әввәл фе'л, ад, фе'л, јенә дә ад дүзәлдилир, мәсәлән: ојун, ојнамаг, ојнаг, ојнагламаг, ојнаглајан.

3) Адлардан үч дәфә фе'л, сонра јенә дә ад дүзәлдилир, мәсәлән: ағ, ағармаг, ағартмаг, ағартдырмаг, ағартдыран.

4) Фе'лләрдән ад, сонра ики дәфә фе'л вә ахырда ад дүзәлдилир, мәсәлән: јармаг, јара, јараламаг, јараланмаг, јараланан.

5) Фе'лләрдән ики дәфә фе'л вә сонра ики дәфә ад дүзәлдилир, мәсәлән: гызмаг, гызармаг, гызартмаг, гызартма, гызартмалыг.

6) Адлардан ад, сонра үч дәфә фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: јер, јерли, јерлиләшмәк, јерлиләшдирмәк, јерлиләшдирилмәк.

7) Адлардан дөрд дәфә фе'л дүзәлдилир, мәсәлән: ағ, ағармаг, ағартмаг, ағартдырмаг, ағартдырылмаг.

ғ. Беш шәкилчи васитәсилә дүзәлән јени сөзләрин ики нөвүнә тәсадүф едилир.

1) Адлардан ад, сонра үч дәфә фе'л, јенә дә ад дүзәлдилир, мәсәлән: јер, јерли, јерлиләшмәк, јерлиләшдирмәк, јерлиләшдирилмәк, јерлиләшдирилмиш.

2) Адлардан дөрд дәфә фе'л, јенә дә ад дүзәлдилир; мәсәлән: ағ, ағармаг, ағартмаг, ағартдырмаг, ағартдырылмаг, ағартдырылма.

Бир көкә бир нечә шәкилчи артырмагла јени сөз јаратмаг хүсусијјәтләринин чохлуғу дилимиздә һәмин просесин зәнкинлијини көстәрир.

III. Һәр һансы бир сөзә, ејни заманда, бир нечә шәкилчи әлавәси илә јени сөзләр дүзәлтмәк мүмкүн олдуғу кими, бир

Scanned with MOBILE SCANNER

сөздән ајры-ајрылыгда шәкилчи әлавә етмәклә дә сөзләр дүзәлтмәк мүмкүндүр. Бу хүсусијјәт ән чох сөз көкләринин, лексик мә'наларындан, мәһдуд вә ја кениш ишләнмәсиндән асылыдыр. Әлбәттә, һәр сөзү көтүрүб бу нөгтеји-нәзәрдән тәһлил етмәк вә дедијимиз хүсусијјәтләрә көрә онлары ајырмаг о гәдәр дә асан иш дејилдир.

Бунунла белә, мүчәррәд мә'налы сөзләрә нисбәтән конкрет мә'налы сөзләрдә, тәк вә ја аз мә'налы сөзләрә нисбәтән чохмә'налы сөзләрдә бу просесин даһа кениш тәтбиг олундуғу мүшаһидә едилир; мәсәлән: *истираһәт* сөзүндән анчаг-*сыз* шәкилчиси артырмагла *истираһәтсиз* сөзү дүзәлтмәк мүмкүн олдуғу һалда, *баш* сөзүндән *лы,-сыз,-чы,-лыг-ла* шәкилчиләри васитәсилә *башлы, башсыз, башчы, башлыг, башламаг* кими сөзләр әмәлә кәтирилир.

Ајры-ајрылыгда мүхтәлиф нөвлү шәкилчи әлавәси илә јени сөзләрин јарадылмасы нөгтеји-нәзәриндән сөзләри алты групда бирләшдирмәк олар.

1) Анчаг бир шәкилчи гәбул едәрәк јени мәфһум әмәлә кәтирән сөзләр, мәсәлән: истираһәтсиз, дәлилик вә с.

2) Ајрылыгда ики шәкилчи гәбул едәрәк јени мәфһум әмәлә кәтирән сөзләр, мәсәлән:

3) Ајрылыгда үч шәкилчи гәбул едәрәк јени мәфһум әмәлә кәтирән сөзләр, мәсәлән:

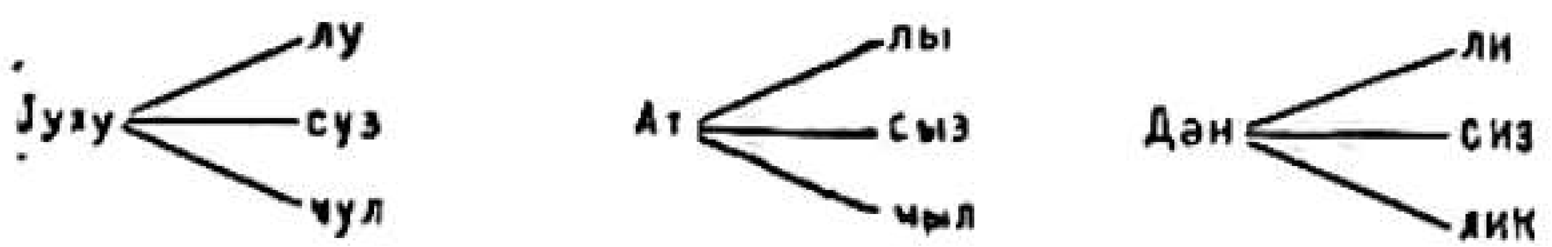

4) Ајрылыгда дөрд шәкилчи гәбул едәрәк јени мәфһум әмәлә кәтирән сөзләр, мәсәлән:

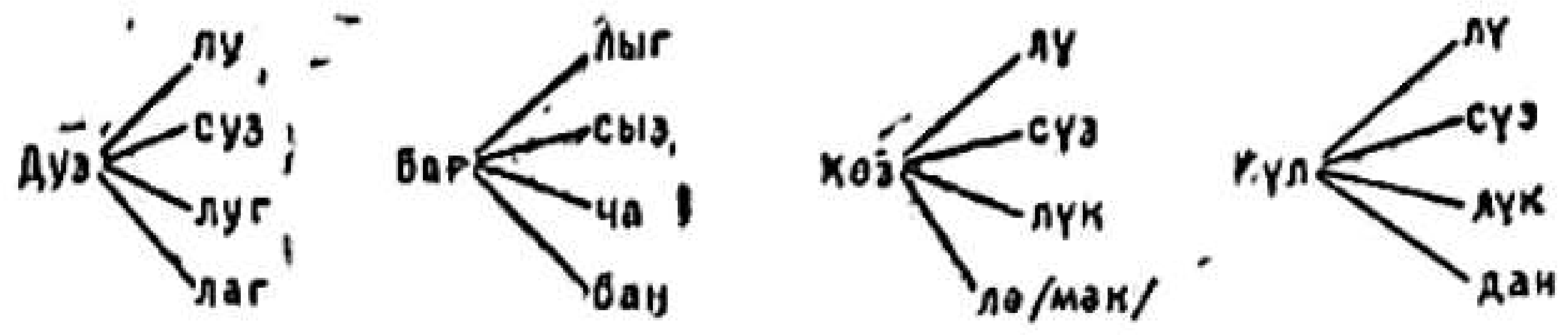

5. Ајрылыгда беш шәкилчи гәбул едәрәк јени мәфһум әмәлә кәтирән сөзләр, мәсәлән:

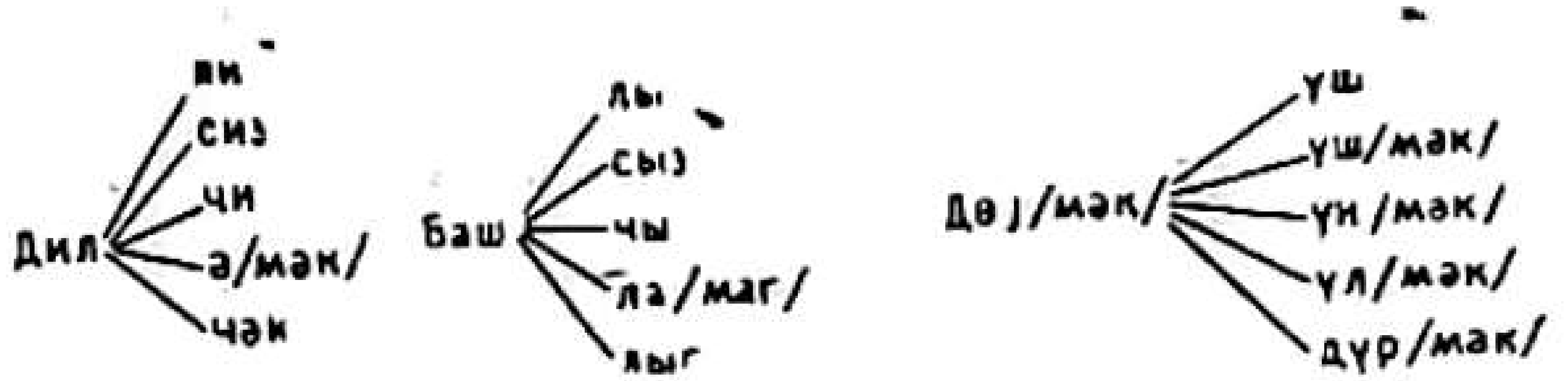

6. Ајрылыгда алты шәкилчи гәбул едәрәк јени мәфһум дүзәлдән сөзләр, мәсәлән:

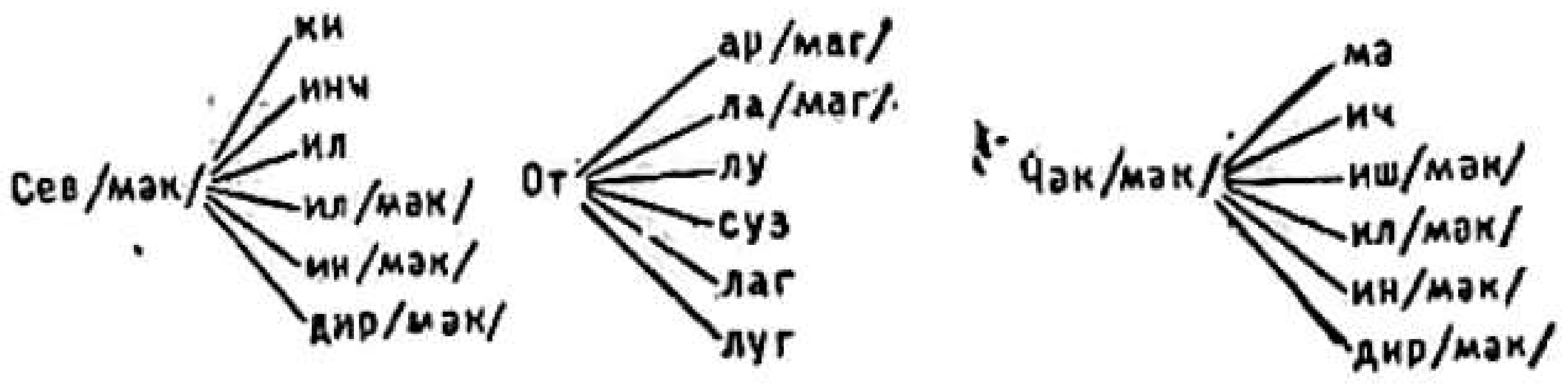

Дилимиздә ишләнән сөзләр диггәтлә јохланыларса, шүбһәсиз, бунун башга, даһа чох шәкилчи гәбул едән нөвләри дә раст кәлмәк олар. Лакин сөзләри бу хүсусијјәтә көрә груплашдырмаг чох чәтиндир. Бунунла белә, ајрылыгда бир сөзә мүхтәлиф шәкилчи артырылмагла јени сөзләр јаратмаг просесинин дилимиздә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бурада нәзәрә алынмалы мүһүм чәһәт ондан ибарәтдир ки, һәр шәкилчини һәр сөзә артырмаг олмаз. Сөзә артырылан шәкилчинин мә'на хүсусијјәти илә сөзүн лексик мә'насы вә јени јарана-

Scanned with MOBILE SCANNER

чаг сөзүн ифадә едәчәјн мәфһум арасында бир мәнтиги олагә вә бағлылыг олмалыдыр; мәсәлән: *севмәк* сөзүнә-*ки*, -*инч*,-*ил*,-*ин* вә-*дир* шәкилчиләри она көрә артырылыр ки, әввәлән, бу шәкилчиләр фе'л көкләриндән ад вә ја фе'л дүзәлдир. Икинчиси, севмәк һәрәкәти инсана аид бир әламәт олдуғундан, ондан дүзәлән сөзләр дә инсан һәјаты илә бағлы олмалыдыр. Үчүнчүсү, јени әмәлә кәлән сөзләр илә сөз көкү арасында мәнтиги бир јахынлыг һисс едилмәлидир. Бүтүн бу хүсусијјәтләр севмәк сөзүндән дүзәлмиш *севки, севинч, Севил, севилмәк, севинмәк, севдирмәк* сөзләриндә өз варлығыны бүрузә верир.

IV. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин хүсусијјәтләриндән бири дә онларын артырылдыглары сөзләрдән мүхтәлиф мә'наја малик сөз групларынын әмәлә кәтирилмәсидир. Бу хүсусијјәт ән чох мәһсулдар вә хүсусилә адлардан ад дүзәлдән шәкилчиләрә аиддир.

Дилимиздә олан сөздүзәлдичи шәкилчиләри бу чәһәтдән тәһлил етсәк, ашағыдакы вәзијјәти көрәрик.

1. *лыг,-лик,-луг,-лүк* шәкилчиси васитәсилә он ики мә'на групуна ајрыла билән сөзләр дүзәлдилир:

1) мәкан мә'насы ифадә едән исимләр, мәсәлән: дашлыг, ағачлыг, бағлыг, дағлыг, үзүмлүк, дәрәлик вә с.

2) мәнсубијјәт билдирән исимләр, мәсәлән: көјнәклик, палтолуг, борщлуг, пловлуг вә с.;

3) сәнәт, пешә, ихтисас билдирән исимләр, мәсәлән: һәкимлик, зәркәрлик, дүлкәрлик, мүәллимлик, саатсазлыг вә с.;

4) мә'нәви хүсусијјәтләри ифадә едән исимләр, мәсәлән: јахшылыг, пислик, инсанлыг, горхаглыг, гочаглыг вә с.;

5) хүсусијјәт вә әламәт билдирән исимләр, мәсәлән: бәрклик, јумшаглыг, сарылыг, узунлуг, көјлүк вә с.;

6) адәткәрдәлик вә руһи һал билдирән исимләр, мәсәлән: сәрхошлуг, сәрсәмлик, дәлилик, аваралыг, сүрүндүрмәчилик, гумарбазлыг, шејтанлыг, сөзбазлыг вә с.;

7) бәдән үзвләринә мәхсус әшја билдирән исимләр, мәсәлән: көзлүк, дизлик, башлыг, архалыг, әллик, боғазлыг, бојунлуг, ајаглыг вә с.;

8) тәбиәт һадисәләрини билдирән исимләр, мәсәлән: јағышлыг, гаранлыг, гураглыг, бәрклик, көлкәлик, сәринлик, истилик, дурғунлуг вә с.;

9) кәмијјәт билдирән исимләр, мәсәлән: үчлүк, бешлик, онлуг, јүзлүк, минлик, азлыг, чохлуг вә с.;

10) вәзијјәт билдирән исимләр, мәсәлән: биринчилик, габагчыллыг, ардычыллыг вә с.;

11) фәргләнмә билдирән исимләр; мәсәлән: мәнлик, сәнлик, бизлик, сизлик вә с.;

12) худпәсәндлик билдирән исимләр, мәсәлән: ловғалыг, аллаһлыг, мәнәмлик, форслулуг вә с.;

2.-*чы,-чи,-чу,-чү* шәкилчиләри васитәсилә алты мә'на групуна ајрыла билән сөзләр дүзәлдилир:

1) пешә адларыны билдирән исимләр, мәсәлән: чәкмәчи, дәмирчи, көмүрчү вә с.;

2) ихтисас адларыны билдирән исимләр, мәсәлән: дилчи, әдәбијјатчы, јазычы, тәблиғатчы вә с.;

3) тәсәррүфатла мәшғул адамы билдирән исимләр, мәсәлән: әкинчи, бичинчи, гојунчу, тојугчу, памбыгчы вә с.;

4) сүрүчү адлары билдирән исимләр, мәсәлән: арабачы, фајтончу, фургончу, тәјјарәчи, тракторчу, комбајнчы, екскаваторчу, танкчы вә с.;

5) мәнфи хүсусијјәтләри өзүндә әкс етдирән шәхс адларыны билдирән исимләр, мәсәлән: јаланчы, күјчү, чүрүкчү, сүрүндүрмәчи, гијамчы вә с.;

6) мәканла әлагәдар адәткәрдәлик билдирән исимләр, мәсәлән: дағчы, аранчы, јајлагчы вә с.

Һәмин шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән исимләрә мәхсус мә'на групларында иштирак едән сөзләрин кәмијјәтчә мәһдудлугуна тәсадүф едилир. Бу исә, дилимиздә ејни мә'наларын бир сыра башга шәкилчиләр илә дә дүзәлмәсинин нәтичәсидир, мәсәлән: зәркәр, кимјакәр ,мусигишүнас, һоггабаз, фитнәкар вә с.

3.-*лы,-ли,-лу,-лү* шәкилчиләри васитәсилә јенә дә алты мә'на групуна ајрыла билән јени сөзләр дүзәлдилир:

1) әшјалыг әламәти билдирән исим вә ја сифәтләр, мәсәлән: дашлы, пуллу, чичәкли, бағлы, бостанлы, мејвәли, јарпаглы, гүјруглу вә с.;

2) кејфијјәт әламәтини билдирән сифәтләр, мәсәлән: јағлы, дузлу, ағыллы, сулу, нәш'әли, ачыглы, чиркли, сәлигәли, низамлы, гүввәтли вә с.;

3) мәчази мә'налы сөзләр, мәсәлән: дилли, ағызлы, башлы, дишли вә с.;

4) мәнсубијјәт билдирән исимләр, мәсәлән: кәндли, шәһәрли, бакылы, дағлы, газахлы вә с.;

Scanned with MOBILE SCANNER

5) фамилија билдирән исимләр, мәсәлән: Һәсәнли, Күнәшли, Зејналлы, Гафарлы, Зәркәрли вә с.;

6) инсан вә һејван адларыны билдирән исимләр, мәсәлән: Күллү, Назлы, Телли, Халлы вә с.

4.*-ы,-и,-у,-ү* шәкилчиләри васитәсилә дөрд мә'на групуна ајрыла билән јени сөзләр дүзәлдилир:

1) мусиги мәгамларыны билдирән исимләр, мәсәлән: чејраны, вағзалы, гајтағы вә с.;

2) рәнк билдирән сифәтләр, мәсәлән: гәһвәји, дәмири, бугдајы, шабалыды, күмүшү вә с.;

3) дад билдирән исимләр, мәсәлән: туршу, ширини вә с.;

4) хүсусијјәт билдирән исимләр, мәсәлән: гочу, күрү вә с.,

5.*-лар,-ләр* сөздүзәлдичи шәкилчиләри васитәсилә үч мә'на групуна мәнсуб исимләр дүзәлдилир:

1) тарихи шәхсијјәт адларыны билдирән исимләр, мәсәлән: 26-лар, дөрдләр, онсәккизләр, гырхлар, једдиләр, үчләр вә с.;

2) ичтимаи әһәмијјәти олан шәхс адларыны билдирән исимләр, мәсәлән: гырмызылар, ағлар, гаралар вә с.;

3) бу вә ја дикәр шәхси билдирән хүсуси исимләр, мәсәлән: Ағалар, Ханлар, Бәјләр, Шыхлар вә с.:

4) мәкан билдирән исимләр, мәсәлән: Дәлиләр, Гуллар, Газмалар, Әрәбләр вә с.

6.*-дыр,-дир,-дур,-дүр* шәкилчиләри васитәсилә ики мә'на групуна мәнсуб фе'лләр дүзәлдилир:

1) тә'сирсиз фе'ллләрдән кечәр нөвлү тә'сирли фе'лләр, мәсәлән: күлдүрмәк, сөндүрмәк, дондурмаг, кәздирмәк вә с.;

2) тә'сирли фе'ллләрдән ичбар нөвлү тә'сирли фе'лләр, мәсәлән: јаздырмаг, кәсдирмәк, билдирмәк, чәкдирмәк вә с.

7.*-ын,-ин,-ун-үн,-н* шәкилчиләри васитәсилә үч мә'на групуна мәнсуб фе'лләр дүзәлдилир:

1) тә'сирли фе'ллләрдән мәчһул нөвлү тә'сирсиз фе'лләр, мәсәлән: силинмәк, алынмаг, бағламаг вә с.;

2) тә'сирли фе'ллләрдән гајыдыш нөвлү тә'сирсиз фе'лләр, мәсәлән: чәкинмәк, кејинмәк, сојунмаг, даранмаг вә с.;

3) тә'сирли фе'ллләрдән кечмәз нөвлү тә'сирсиз фе'лләр, мәсәлән: севинмәк, кечинмәк, дөјүнмәк, тохунмаг вә с.

Көстәрдијимиз шәкилчиләр илә дүзәлән сөзләрин мә'на групларыны артырмаг мүмкүн олдуғу кими, башга сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән сөзләри дә бу гајдада мә'на групларына ајырмаг мүмкүндүр.

З. ӘКБӘРОВ,
Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Дил вә Әдәбијјат Институтунун диссертанты.

ҺУСЕЈН ЧАВИДИН «ШЕЈХ СӘН'АН» ФАЧИӘСИНДӘ ДИЛ ВӘ СӘНӘТКАРЛЫГ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Чавид драматуркијасында орижинал сәнәткарлыг хүсусијјәтләри «Шејх Сән'ан» фачиәси илә башлајыр. «Шејх Сән'ан» фәлсәфи мәзмунлу еһтираслар, сәчијјәләр драмыдыр. Әсәрдә үз-үзә кәлиб чарпышан гүввәләр мүсбәт вә мәнфи еһтираслар вә сәчијјәләрдир. Чавид јаратдығы мүхтәлиф сәчијјәләрлә бир сурәти башгаларындан ајыран вә ән чох онун өзүнә мәхсус олан хүсусијјәтләри габарыг вермәјә чалышыр.

«Шејх Сән'ан» бир драм әсәри олмаг е'тибары илә чох гүввәтлидир. О, өз динамиклији, мүнагишәсинин кәркинлији илә фәргләнир. «Шејх Сән'ан» фачиәсиндә мелодрам үнсүрләр дә вардыр. Әсәрә сентиментал драм хүсусијјәтләри кәтирән епизодлар охучунун һәјәчан ичиндә ону тә'гиб етмәсинә сәбәб олур. Чавид һадисәләри көстәрмәк, јахуд һисс вә фикирләри ифадә етмәклә әлагәдар олараг, тәбиәт вә әшја тәсвирләринә мүрачиәт едир.

Бәдии әдәбијјатда тәбиәт тәсвирләриндән бүтүн сәнәткарлар истифадә етмиш вә едирләр. Онлар өз һәјәчанларыны билдирмәк, бәдии тәзад јаратмаг вә с. мәгсәди илә бу васитәјә мүрачиәт едирләр. Чавид, јери кәлдикчә, бу үсулларын һамысындан истифадә едир. Онун тәсвирләри гәһрәманларын кечирдији әһвал-руһијјәјә, хүсусән мәһәббәт мачәраларынын кедишинә ујғундур. Шад вә фәрәһли һадисәләрлә әлагәдар олараг көзәл баһар лөвһәләрини, «мајыс» күнләрини, мәнзәрәли тәбиәти тәсвир едән драматург, бә'зән гәмли һадисәләрин, хүсусән өлүмүн доғурдуғу әһвал-руһијјәјә ујғун олан тәсвирләр дә верир.

«Шејх Сән'ан»дакы тәсвирләр лаконик шәкилдә тәкчә ремаркаларда дејил, әсасән монолог вә мукалимәләрдә верилмишдир. Әсәрин әсас мәфкурәси вә мөвзусу илә мөһкәм әла-

Scanned with MOBILE SCANNER

гәдәр олан бу тәсвирләр јазычынын сөјләмәк истәдији фикрә вә көстәрдији гәһрәманын руһи вәзијјәтинә ујғун вә ја она зиддир. Тәсвирләрдән сурәтләрин сәчијјә вә мүнасибәтләрини ачмаг үчүн дә истифадә едилир. Фачиәдәки тәсвирләрин мәнтигиндә Чавидин һәјата олан фәлсәфи бахышынын мүәјјән чәһәтләри ифадә олунур. Бурада кениш бир аләм—мүхтәлиф халглар, адәт вә ән'әнәләр, әгидәләр, фәлсәфи көрүшләр әһатә олунмушдур.

Чавид бәдии портрет јаратмагда да өз мәһарәтини көстәрмишдир. Онун јаратдығы сурәтләр әхлаг вә шүурча фәргләндији кими, заһири көркәмләри, портретләри илә дә фәргләнир, там мүәјјән шәхсијјәт кими јадда галырлар.

Мүәллиф јаратдығы портретләрдә мүсбәт сурәтләрә рәғбәти, мәнфи сурәтләрә исә икраһы (антипатијасы) өзүнү ајдын көстәрир.

Чавид инсан әһвал-руһијјәсини дәриндән билән бир сәнәткардыр. О, јаратмыш олдуғу инсан сурәтләринин сәчијјәсини, онларын јалныз портретини — иш вә һәрәкәтләрини тәсвир етмәклә дејил, дахили аләмләрини ачмаг јолу илә дә көстәрир. Бу мәгсәдлә рәнкарәнк ифадәләр тапыр. Фачиәдә гәһрәманларын руһи аләми онларын дүшүнчә, дујғу вә һәјәчанларында ашкара чыхыр. Драматург, јени заманда, бу вә ја башга сурәтин дили илә һадисәләрә мүнасибәтини билдирир. Гәһрәманларын рич'әтләри, онларын лирик е'тиразы әсәрин бәдии пафосуну күчләндирир. «Шејх Сән'ан»ын гәһрәманлары зиддијјәтдә, психоложи инкишафда вә јахшы тә'сирләр васитәсилә дәјишмә просесиндә көстәрилир. Әсәрдәки драматик кәркинлик һадисәләрин заһири тәзаһүрүндән чох, сурәтләрин, хүсусән әсас гәһрәман Сән'анын дахили мүбаризәсиндә өзүнү көстәрир.

Әсәрдә лирик сәһнәләр дә мараглыдыр. Мүәллиф бу сәһнәләрдә Сән'ан симасында охучуларын диггәтини вә һүсн-рәғбәтини өзүнә чәлб едән һәгиги инсан сурәти јаратмышдыр. Бурада зәриф инсани дујғулар, дүнја, һәјат вә мәһәббәт мәсәләләри тә'сирли бир дил вә үслубла экс олунур.

«Шејх Сән'ан» әсәриндә әсас лирик мотив севкилиләр (Сән'ан вә Хумар) арасындакы ешг мачәрасыдыр. Әсәрин ән шаиранә јерләриндән олан јангын сәһнәсиндә Сән'анын Хумара мүрачиәтлә дедији сөзләр бүтүн көзәллији вә чанлылығы илә мејдана чыхыр.

«Шејх Сән'ан» дәрин һисслә јазылмыш, һәр заман өз көзәллик вә инчәлији, аһәнкдар ше'р дили е'тибары илә әдәбијјат тарихимизин јүксәк зирвәсиндә дуран бир әсәрдир.

Фачиәнин дили, ифадә рәнкарәнклији, зәнкинлији, јени заманда, сөз еһтијатынын чохлуғу, лүғәт тәркиби илә дә диггәти чәлб едир.

«Шејх Сән'ан» фачиәсиндә вәзн, бөлкү вә гафијә ондакы ше'рин аһәнк вә мусигисини тә'мин едән әсас васитәләрдәндир. Зәнкин, рәнкарәнк ше'рләр јарадан Чавидин бу әсәри әсасән әруз вәзниндә јазылмышдыр.

Чавид «Шејх Сән'ан»да әруз вәзнинин олдугча садә, гыса бәһрләриндән истифадә етмиш, хүсусән нәғмә, шәрги вә маһнылары ән ојнаг вә мусигили бәһрләрлә јазмышдыр. Орада әрузун әсасән хәфиф, рәмәл, мүчтәсс, мүтәгариб кими бәһрләри ишләнмишдир. Әруз вәзниндә јазмасына бахмајараг, јери кәлдикчә (маһны вә шәргиләрдә), һеча вәзниндән дә истифадә едир.

Фачиәдә гафијә гурулушу да мараглыдыр. Орада сөзләрин мусиги вә аһәнкини тә'мин едән ојнаг гафијәләрдән бачарыгла истифадә едилир. Бу гафијәләр формал сәчијјә дашымајыб, ше'рин мәзмуну вә идеја истигамәтини экс етдирир. Ше'рләрин бир гисми рәдифлә јазылдығындан, рәдифли мисраларда гафијә рәдифдән әввәл кәлән сөзләрлә јарадылмышдыр. Јериндә ишләдилән рәдифләр вәзн, бөлкү вә гафијәләрлә бирликдә әсәрә аһәнкдарлыг верир.

Мүәллиф сөзләри мүстәгим мә'нада ишләтмәклә бир сырада, башга мә'наларда да ишләдиб классик мәчаз нүмунәләри јаратмышдыр; фачиәдә гүввәтли вә тә'сирли епитетләр, бәнзәтмәләр, мүгајисәләр, истиарәләр, тәзадлар, рәмзләр, мүбалиғәләр, бәдии суал вә нидалар бол-бол ишләдилир. Јалныз сурәтләрин дилиндә дејил, драматургун ремарка дилиндә дә гүввәтли мәчазлара раст кәлмәк олур. Чавид мәчазлардан истифадә етмәклә образлы дил јарадыр. Инсан, онун һәјаты, мә'нәвијјаты, арзу вә хәјалларынын тәбиәт һадисәләри илә мүгајисәләндирилмәси, фачиәдә образлылығы тәшкил едән әсас чанлы үнсүрләрдәндир. Мәсәлән, «Дәмадәм чырпыныр пәрванәјим мән»—мисрасында һәгигәт ахтарычылығы илә мәшғул олан мүтәфәккир бир инсан (Дәрвиш) шамын әтрафында чырпынан пәрванәјә бәнзәдилмишдир.

Фачиәдә, јери кәлдикчә, истиарәләрдән дә истифадә едилир:

1922—3

Scanned with MOBILE SCANNER

Хумар—Чан чәсәддән рәвамы ајрылсын!?
Ш. Сән'ан—Бәллидир ај күнәшдән ајрылмаз.
Күнәш олмазса ај ишыг салмаз.

Бу мисраларда «чан» вә «күнәш» сөзләри Хумар һаггында, «ај» вә «чәсәд» сөзләри Сән'ан һаггында ишләдиләрәк истиарә јарадылмышдыр.

Әсәрдә чанлыларда олан сифәтләр чансызлардакыларла вә әксинә мүгајисә едилиб, тәбиәт һадисәләри инсан әһвал-руһијјәсинә вә һәрәкәтләринә ујғунлашдырылыр:

Папас (Хумара)—Бах, гызармыш күнәш, сәбәб вар ја
Утаныб гачмаг истијор... куја.
О да гызғын сәнин зәлаләтинә,
О да күскүн сәнин бу һаләтинә.

«Нини сөјләр кичик сулар хәндан», «һәрдәм күнәш күлүмсәр...», «шимшәк гылынч чәкир», «чарпышыр јолчуларла фыртыналар» кими ифадәләрдә гүввәтли тәшхис вә нитаг нүмунәләри јарадылмышдыр.

Фачиәдә ишләдилән еһитетләр (бәдии тә'јинләр) дә дәгиг вә конкретдир. Мүәллиф өз гәһрәманларынын бахышларыны, гәһгәһәләрини каһ «ачыглы», каһ «чылғын», каһ да «истеһзалы» адландырыб, «тифли-һикмәт», «дүшүнчәсиз будала», «чанлы чәназә», «гочаман далғалар» кими ифадәләрдә тә'сирли епитетләр јарадыр. Чавид ишләтдији епитетләри фикрин тәләбинә табе олараг сечир. Мәсәлән, «дәли јелләр» ифадәсиндә «дәли» сөзү бир епитет (бәдии тә'јин) олараг охучунун дүшүнчәсиндә шиддәтли күләк һаггында тәсәввүр ојадыр.

Чавидин истифадә етдији бәдии васитәләрдән бири дә кинајәдир. Фачиәдә ичтимаи әдаләтсизлијин дәһшәтләри гәзәблә алышыб јанан кинајәли мисраларда, гәһрәманларын кинајәли гәһгәһәләриндә өз әксини тапыр. Бир заман Папасын:

Шу һәриф чүнки тутмамыш сөзүнү,
Излијормыш һәп әски јол-изини...
Јенә гур'ан охур, намаз гылар.
Јенә исламә гаршы һөрмәти вар.

демәсинә гаршы: «Һәп јалан, ифтира...»—дејә е'тираз едән Сән'ан Дәрвишлә икинчи дәфә көрүшәндә дејир:

Санма исламә рәһбәрим тәнһа
Пејрәвимдир христијанлар да.

Сән'анын Папаса вердији чавабла тәзад тәшкил едән бу ифадәдә ачы бир кинајә ишләдилмишдир. Әсәрдә һадисә вә сурәтләрин тәсвир олунан хүсусијјәтләри бә'зән әслиндә олдуғуна нисбәтән чох-чох артырылыб парлаг мүбалиғә нүмунәләри јарадылыр: Мәсәлән,

Јемәз-ичмәз, заваллы пәк дүшкүн...
Ағламаз, ағладыр чаһаны бүтүн.

Әлбәттә, мүәллиф, бир нәфәрин дәрдинә бүтүн чаһанын ағламајачағыны чох јахшы билир. Лакин гәһрәманын дәрдинин бөјүклүјүнү, шиддәтини көстәрмәк үчүн ону белә тәгдим едир.

«Шејх Сән'ан» фачиәсиндә көзәл тәкрирләр дә вардыр. Драматург дәрин мә'нәви изтираблары, руһи сарсынтылары вә ја чошгун бир әһвал-руһијјәни вермәк үчүн бәдии тәкрирдән истифадә едир..

Мүәллиф өз гәһрәманларынын мүрәккәб дахили аләмини вермәк үчүн тез-тез экс мә'налы сөзләрә мурачиәт етмиш, онда «дәрд—дәрман», «сур—матәм», «вүсләт—фиргәт», «нур—зүлмәт», «зүлм—әдаләт», «сәадәт—зилләт» кими антонимләр ишләтмишдир. Әсәрдә бәдии нида вә исте'фам (суал) даһа чохдур. Орада ше'рләрин чоху башдан-ајаға («Гафгазын тәсвири» монологунда олдуғу кими) бәдии нида вә суал чүмләләриндән ибарәтдир.

Фачиәдәки ше'р парчалары поетик форма чәһәтиндән чох зәнкиндир. Орада классик вә шифаһи халг ше'ринин мәснәви, гәзәл, түркү, нәғмә, шәрги вә с. кими шәкилләриндән мүвәффәгијјәтлә вә јарадычы шәкилдә истифадә едилмишдир. Әсәр әсасән, мәснәви илә јазылмыш, мүкалимәләрин чоху мәснәви үзәриндә гурулмушдур.

«Шејх Сән'ан»да гошма даһа чох ишләнмишдир. Орада верилмиш маһны, шәрги, нәғмә вә түркүләрин чоху гошма шәклиндә јазылмышдыр.

Чавид халг јарадычылығындан да бачарыгла истифадә едир. Фачиәдә һәлә бәдии чәһәтдән мүкәммәл Сән'ан вә Хумар сурәтләринин јарадылмасында шифаһи халг әдәбијјаты, конкрет олараг «Шејх Сән'ан» дастанынын халг варианты мүһүм рол ојнамышдыр.

Халг ифадәләринә, идиомалара мәһәббәтлә јанашан драматург фачиәдә онларча аталар сөзү вә мәсәлләр ишләтмиш, јаратдығы сурәтләрин фикирләрини бу һикмәтли ифадәләрлә сүбут етмәјә чалышмышдыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Әсәрдә ишләдилән аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләр садә адамларын дилиндә даһа чанлы сәсләниб, данышыгларына фәрди сәчијјә верир. Азәрбајчанлы Өздәмирин игидлији, мәрдлији вә нәчиблијини ишләтдији аталар сөзләри чох јахшы ифадә едир. Бу сөзләри әсәрин мәтниндән ајры ишләтдикдә дә өз бәдии вә ичтимаи әһәмијјәтини итирмир. Әсәрин дили зәнкин вә һәкиманә сөзләрлә долу јүксәк бәдии бир дилдир.

Дил чәһәтиндән, «Шејх Сән'ан»ын мәтнини ики јерә бөлмәк олар. Сурәтләрин дили вә мүәллифин гыса көстәришләриндән ибарәт олан ремарка дили. Орада иштирак едән шәхсләрин данышыг хүсусијјәтләри, ишләтдикләри сөз, ифадә вә чүмләләр һәмин сурәтләрин ким олдуғуну мүәјјән етмәк үчүн е'тибарлы васитәләрдәндир. Сурәтләрин пешәси, мәдәни сәвијјәси, сәчијјәси, шүуру илә әлагәдар олараг данышыгларына бир сыра спесифик сөз вә ифадәләр дахил едилмишдир ки, бунлар сурәт һаггында охучуларда чанлы тәсәввүр јарадыр.

Чавидин дилиндәки бәдии зәнкинлик, көзәллик вә бәлағәт анчаг гафијә, вәзн сәнәткарлығындан ибарәт олмајыб, һәм дә онун сәнәткарлығынын кејфијјәт мәсәләси олдуғу үчүн, драматургун нәср дилиндә дә өз гүввәсини сахлајыр. «Шејх Сән'ан»да сурәтләрин дилиндән фәргли олараг, мүәллифин ремарка дили садә, тәбии, һәм дә көһнә нәср дилинә нисбәтән јени вә орижиналдыр.

«Шејх Сән'ан»да дил нөгтеји-нәзәриндән, мүәјјән мәһдуд чәһәтләр дә јох дејилдир; драм сәнәтиндән һәр сурәти өз дилиндә данышдырмаг тәләб олундуғу һалда мүәллиф буна әһәмијјәт вермәмишдир. Әсәрдә бир сыра әрәб вә фарс тәркибләри, түрк сөзләринин ишләдилмәси баша дүшмәкдә охучулара чәтинлик төрәдир.

Бағыр БАҒЫРОВ,

Кировабад шәһәриндәки М. Ф. Ахундов адына 7 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

ИФАДӘЛИ ГИРАӘТИН ТӘШКИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Әдәбијјат дәрсләринин тәдрисиндә ифадәли гираәт хүсуси јер тутур. Ифадәли гираәтин дүзкүн тәшкили шакирдләрдә бәдии әдәбијјата олан марағы артырыр, јазычынын әсәрдә ирәли сүрдүјү идејанын шакирдләр тәрәфиндән даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә, дәрсин мәзмунлу вә сәмәрәли кечмәсинә сәбәб олур. Лакин шакирдләрдә ифадәли гираәт вәрдиши бирдән-бирә, асан јолла јаранмыр. Бу, һәр шејдән әввәл, мүәллимин кәркин әмәји, јарадычылыг сә'ји нәтичәсиндә әлдә едилир. Бу саһәјә кифајәт гәдәр фикир вермәмәјин нәтичәсидир ки, нәинки V—VIII синиф шакирдләри, һәтта јухары синифләрдә белә шакирдләр мүәјјән бәдии парчаны ифадәли охуја билмир, сөз вә ифадәләри тәһриф едир, паузалары көзләмир, тәләсир, јерсиз әл-гол атыр, вурнухур, мәнтиги вурғуја, дурғу ишарәләринә вә с. риајәт етмирләр. Бунун нәтичәсидир ки, шакирдләрин чоху мүәјјән бир мәтни нағыл вә ја әзбәр сөјләдикләри һалда мәзмунуну билмир, әсәрин идејасыны сөјләмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бундан әлавә ифадәли гираәт вәрдишинә јијәләнмәјән шакирдләр дәрсләрдә диггәтсизлијә јол верир, дарыхыр, башга ишләрлә—китабы варагламаг, шәкилләрә бахмаг вә с. илә мәшғул олурлар. Бүтүн бунлара јол вермәмәк үчүн мүәллимин ифадәли гираәтә чидди һазырлыг апармасы әсас шәртдир. Мүәллимин һазырлығы дејәркән мән ашағыдакылары нәзәрдә тутурам:

1. Мүәллимин өзүнүн нүмунәви гираәт габилијјәтинә малик олмасы;

2. Кечәчәји һәр бир мөвзуну әввәлчәдән нәзәрдән кечирмәси, изаһа еһтијачы олан јерләри мүәјјәнләшдирмәси, чәтин сөзләрин лүғәтини тәртиб етмәси;

3. Оху заманы (кечилән әсәрин нөвүндән асылы олараг лазым кәләрсә) шакирдләрә верәчәји суаллары һазырламаг;

Scanned with Mobile Scanner

4. Мүəллимин ajдын, тəмиз вə бəдии нитги.

Бунлардан əлавə əдəбиjjат мүəллиминин дəрс дедиjи синиф шакирдлəрини jахшы танымасы, онларын нечə охумаларыны билмəси дə əсас шəртдир.

Ифадəли гираəт елə тəшкил едилмəлидир ки, шакирдлəр охунан бəдии əсəри шүурлу сурəтдə дəрк етсинлəр, бурада сəнəткарын үрəк чырпынтыларыны дуjсунлар, ондан тə'сирлəнсинлəр, jазычынын тəсвир едилəн һадисəлəрə мүнасибəтини мəнимсəсинлəр, образларын əсəрдəки мөвгеjини мүəjjəнлəшдирмəкдə чəтинлик чəкмəсинлəр. Бу о заман мүмкүн олар ки, ифадəли гираəт шакирдлəрин фəаллығы шəраитиндə кечсин, аjры-аjры шакирдлəр деjил, бүтүн синиф оху ишинə чəлб едилсин. Мə'лум олдуғу кими бир дəрсдə синифдə олан шакирдлəрин һамысыны охутмаг имкан харичиндəдир. Бурада сөһбəт шакирдлəрин һамысынын охудулмасы деjил, онларын оху ишиндə фəал иштирак етмəси үзəриндə кедир. Jə'ни ифадəли гираəт елə апарылмалыдыр ки, jалныз охуjан деjил, она гулаг асанлар да тəсвир едилəн һадисəлəри излəсинлəр, мəтни дуjсунлар, ону һисс етсинлəр, һəjəчанлансынлар.

Чəфəр Чаббарлынын VI синифдə тəдрис едилəн «Фирузə» һекаjəсини көтүрəк. Һекаjəнин тəдрисинə програмда 4 саат верилмишдир. Һəмин вахтын бир саатыны ифадəли гираəтə, галаныны исə мəтн үзəриндə ишə, мəзмунун өjрəнилмəсинə вə бəдии тəһлилə һəср едирəм. Ифадəли гираəтə башламаздан əввəл Чəфəр Чаббарлы вə онун «Фирузə» һекаjəси һаггында шакирдлəрə гыса мə'лумат верирəм. Чалышырам ки, кириш сөзүм гыса, долғун, jығчам вə шакирдлəр үчүн анлашыглы олсун. Чүнки сөһбəтин узун вə дағыныг олмасы шакирдлəрин диггəтини əсас мəсəлəдəн jаjындырар, онлары jорар. Илк сөһбəтимдə шакирдлəрə чатдырырам ки, Чəфəр Чаббарлы Азəрбаjчан совет драматуркиjасынын банисидир. О, «Севил», «Алмаз», «Од кəлини», «1905-чи илдə» вə с. пjеслəрин, бир сыра мараглы һекаjəлəрин мүəллифидир. Азəрбаjчан совет драматуркиjасынын jараныб инкишаф етмəси бөjүк драматург Ч. Чаббарлынын ады илə бағлыдыр. О, чəми 35 ил jашамышдыр, лакин əдəбиjjатымызы зəнкинлəшдирəн өлмəз əсəрлəр jазмышдыр. Белə əсəрлəрдəн бири дə «Фирузə» һекаjəсидир. Бу күн биз «Фирузə» һекаjəсини охуjачағыг. Мəнчə бу гыса киришдəн сонра дəрһал охуjа башламаг мəгсəдəуjғун деjилдир. Ифадəли охунун сəмəрəли кечмəси вə кечилəн мөвзунун шакирдлəр тəрəфиндəн шүурлу сурəтдə мəнимсəнилмəси үчүн

jазычы һаггында шакирдлəрин мə'луматыны jохламаг, онларда jазычынын jарадычылығына мараг оjатмаг үчүн суал-чаваб апармаг лазымдыр.

Мə'лум олдуғу кими Ч. Чаббарлы VI синиф шакирдлəринə танышдыр. Онлар V синифдə драматургун «1905-чи илдə» пjесиндəн бир парча кечмиш, синифдəнхарич оху заманы онун бə'зи һекаjəлəрини охумушлар. Бу барəдə гыса суал-чавабдан сонра оху ишинə башлаjырам. Геjд етмəлиjəм ки, шакирдлəрдə кечилəчəк мөвзуjа мараг оjатмаг ишиндə илк мəрһəлə мүəллимин охусудур. Она көрə дə мəн һекаjəдəн синифдə охуjачағым парчаны əввəлчəдəн мүəjjəнлəшдирир, ону бир нечə дəфə охуjурам. Оху заманы вурғу тəлəб едəн сөзлəри, сөз вə чүмлəлəр арасында тəлəб едилəн паузалары, чүмлə сонунда дурғу ишарəлəрини, сəсин тонуну вə с. мүəjjəн едирəм. Мүəллимин ифадəли гираəтинə верилəн тəлəблəр һансылардыр?

Мəнчə, бəдии əсəрлəрин нөвүндəн асылы олараг ифадəли оху заманы ашағыдакы шəртлəр көзлəнилмəлидир:

1. Охуда əсас тонун мүəjjəн едилмəси. Jазычы нəjи вə нечə тəсвир едир? Тəбиəт тəсвири, сурəтлəрин данышығы, jазычынын əсəрдə тəсвир едилəн һадисəлəрə мүнасибəти.

2. Охунун сүр'əти. Тəсвирлə əлагəдар олараг сəсин алчалыб jүксəлмəси, сөзлəрин дүзкүн тəлəффүз олунмасы, суал, нида, əмр, нəгли чүмлəлəрин охунушу заманы интонасиjаjа риаjəт едилмəси.

3. Сөз вə чүмлəлəр арасында фасилəлəрин көзлəнилмəси, вурғу тəлəб едəн сөзлəрин чүмлəлəрдə тапылмасы, белə сөзлəрин шакирдлəрин нəзəринə чатдырылмасы.

4. Тəмкинли олмаг, тəлəсмəмəк, охуда jазычынын кин, нифрəт, jумор, кинаjə, шадлыг, күмраһлыг, тəəччүб, һəjəчан ифадə едəн сөзлəрини шакирдлəрə чатдырмаг.

5. Психоложи һалларын шакирдлəрə чатмасына наил олмаг. Бу, мүəллимдəн бөjүк усталыг тəлəб едир. Чүнки jазычынын тəсвир едилəн һадисəjə мүнасибəтини мүəллим һəjəчансыз, соjугганлы бир тəрздə охуjа билмəз. Бурада һəр шеj—һəм мүəллимин рəван охусу, һəм онун һəрəкəти, һəм дə мимикасы шакирдлəрə тə'сир етмəли, онлары гəһрəманын дахили алəмини дəрк етмəjə доғру jөнəлтмəлидир. Бурада сөзүн һəгиги мə'насында мүəллим ифадəли оху техникасына jиjəлəнмиш бəдии сөз устасы олмалыдыр. Онун тəлəффүзү дə, мимикасы да, тутдуғу вəзиjjəт дə əсəрин мəзмун вə идеjасынын, бəдии мəзиjjəтлəринин ачылмасына хидмəт етмəлидир. Лакин бурада мүəj-

Scanned with MOBILE SCANNER

јән бир өлчү көзләнмәлидир. Тәсвирдән асылы олараг мүәллимин һәддиндән артыг үз-көзүнү туршутмасы, јахуд әл-гол атыб гышгырмасы, јерсиз һәјәчаны јалныз иши корлаја биләр. Бурада һәр шеј өз гајдасында олмалы, өлчүлүб бичилмәлидир. Нә јерсиз һај-күјә, нә дә гәзәбә јол верилмәмәлидир.

6. Нәһајәт, ифадәли гираәт заманы синфин нәзарәт алтында сахланмасы, бу вә ја дикәр һадисәнин шакирдләрә нечә тә'сир бағышламасыны мүшаһидә етмәк, онларын әһвал-руһијјәсини билмәк.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, һадисәләрин тәсвириндә онлар нә үчүн кәдәрләнир, нә үчүн севинир вә нә үчүн гәзәбләнирләр. Јазычы әсәрдә кими севир, кимә нифрәт едир, кимә күлүр. Сәнәткар тәсвир етдији һадисәләрә, сурәтләрә өз мүнасибәтини һансы сөзләрлә вә нечә ифадә етмишдир? Фикримизи изаһ етмәк үчүн «Фирузә» һекајәсиндән бир нечә мисал көстәрәк.

Мәммәд чанлы инсандыр, о, һекајә бοју мүхтәлиф психоложи һаллар кечирир. Мәммәд бә'зән утаныр, бә'зән көкс өтүрүб кәдәрләнир, бә'зән һејрәтләнир, тәәччүб едир, бә'зән севинир, шадлығындан гышгырмаг дәрәчәсинә кәлир, көзләри јашарыр, бирдән сифәти булуд кими тутулур, аз сонра јенидән көзләри күлүр...

Мәкәр Мәммәдин кечирдији дахили һәјәчанлары ејни вәзијјәтдә, ејни тонда охумаг олармы? Доғруданмы о хәстәдир, евләринин јерини унутмушдур? Хејр, мә'лум олдуғу кими өлмәз сәнәткар Совет һакимијјәти илләриндә Бакынын сүр'әтлә инкишаф едиб дәјишилдијини, садә адамларын хошбәхт һәјатла говушдуғуну тәсвир етмәк үчүн Мәммәдин һәкимин јанына кәлмәсиндән бәдии бир васитә кими истифадә етмишдир. Чәфәр Чаббарлы һекајәнин һеч бир јериндә «кечмиш пис иди, инсанлар дөзүлмәз күзәран кечирирдиләр, инди исә јахшыдыр, Совет һөкумәти зәһмәткешләрә хошбәхт һәјат бәхш етмишдир» демир. Биз бу күнкү јүксәлишимизи дә, кечмишин ачыначаглы мәнзәрәләрини дә сурәтләрин (хүсусән Мәммәдин) данышығындан өјрәнирик. Мәммәдин кечмиши, атасынын фачиәсини бөјүк үрәк агрысы илә хатырламасы һеч дә тәсадүфи дејилдир. Бу тәсвирдән чыхан нәтичә будур ки, бу күнкү хошбәхт һәјат милјонларла мәшәди әлиләрин (Мәммәдин атасы) ганы баһасына баша кәлмишдир. Көзәл һәјатымызы севин, ону көз бәбәји кими горујун. Ашағыдакы парчаја диггәт едәк:

— Бәли, доктор, һамысы јадымдадыр. Мән лап ушаг идим. Бир күн атам мәни дә иш үстә апарды. Мән гујунун јанында отурдум, о исә чырылдајан әл чархына сарылмыш узун кәндирин бир учуну белинә бағлады вә гујуја дүшдү. Чарх һәрләнди вә кетдикчә кәндир ачылды. Бир аздан сонра дурумла долу бир ведрә чәкдиләр вә ведрәни јенә гујуја салладылар. Бу дәфә дурум јеринә атам өзү чыхды. О сапсары саралмышды. Хозејин гаш-габағыны төкәрәк:

— Нә үчүн чыхдын?—дејә сорушду.

— Олмур, аға, газ адамы боғур, гујунун дибиндә бир шеј курулдајыр. Сонра фантан вурар, өлдүрәр.

Аға әлләрини өлчәрәк ачыгланды:

— Бир илдир ишләјирсән, бир аләм пул гојмушам. Инди иш бир аз чәтинә дүшәндә гачырсан! Гујунун асан јерләриндә ишләмисән, инди бураја ким кәләр?

Аға атама јанашыб үзүнә бәрк бир силлә вурду.

— Аға, горхулудур, мәним ушагларым вар...

Атам мәнә тәрәф бахды. Көзләримиз бир-биринә саташды. О санки көзләримә бахмаға утанырды, мәним јанымда вурулдуғу үчүн утанырды. Мән ону һәмишә һамыдан гүввәтли бир гочаг һесаб едирдим. О тез көзләрини мәндән чәкди. Мән артыг ағламырдым. Мәндә бу залым адама гаршы бир нифрәт гајнајырды. Аға мәнә јанашды вә атамы вурдуғу әли илә башымы тумарлады, чибиндән кағыз пуллар чыхарыб мәнә узатды. Сонра билдим ки, бунларын һәрәси он манатлыгдыр.

Сонра о, атама деди:

— Мәшәди Әли, кир гујуја. Горхма, көр јахынлыгда нә гәдәр гују вар, аллаһ гојса нефт чыхар, сәнин үчүн папаглыг, арвадын үчүн туманлыг, оглун үчүн дә—јалын ајагларыны көстәрәрәк—башмаг вә көјнәк аларам.

Атам санки тәрәддүд едирди. Аға ону јаваш-јаваш товлады вә мәнә ики кағыз пул даһа узатды. Атам күлүмсәди. Көнүлсүз һалда мәнә јахынлашды. Пуллары әлимдән алыб көһнә архалығымын чибинә гојду, көзләримин јашыны силди, көһнә дәсмалыны ачыб мәнә бир парча чөрәк верди, көзләримдән өпдү, әлини чал саггалына чәкиб, дуа охуду вә чархын кәндирини ачыб, јенә дә гујуја дүшдү. Мән ач идим, амма јејә билмирдим...

Мәшәди Әли нә кими шәраитдә ишләјирди? Нијә о, гујунун дибиндә дајана билмәјиб чыхыр? Аганын Мәшәди Әлини вурмасы Мәммәдә нечә тә'сир едир? Ағанын әл-ајаға дүшмәсинин сәбәби нә иди? Нијә Мәшәди Әли јенидән гујуја дүшмәјә разы

Scanned with MOBILE SCANNER

олду? Мәммәд ач олдуғу һалда әлиндәки чөрәји нијә јејә билмирди? Јохсул Мәшәди Әлинин фачиәси, хозејнин гәддарлығы нечә тәсвир едилмишдир? Јазычынын мәһәббәти кимәдир? О, кимин һалына ачыјыр вә кимә лә'нәтләр јағдырыр? Бу тәсвирлә јазычы нә демәк истәјир? Мәммәдин данышығында һансы сөзләр вурғу илә дејилир? Мәммәдин, Мәшәди Әлинин вә ағанын сөзләри нечә тәләффүз едилмәлидир?

Ифадәли гираәтдә шакирдләр һәмин суалларын чавабыны билмәлидирләр. Белә олмаса, ифадәли гираәт һеч бир фајда вермәз вә формал характер дашыјар. Мәсәлән, «О, санки, көзләримә бахмага **утанырды**, мәним јанымда **вурулдуғу үчүн утанырды»** чүмләсиндә шакирдләрин диггәти **«утанырды»** сөзүнә чәлб едилмәлидир. Охуда онлар белә бир суала чаваб тапмалыдырлар: Нә үчүн утанырды? **Вурулдуғу үчүн.** Демәли, һәмин чүмләнин икинчи һиссәсиндә «вурулдуғу үчүн» сөзләри вурғу илә дејилмәли вә фикри тамамламалыдыр.

Мән чалышырам ки, ифадәли гираәт заманы һәм гәһрәманын кечирдији психоложи һалы, һәјәчаны, һәм дә верилән тәзадлар, мүгајисәләр шакирдләрин нәзәриндән јајынмасын, онлара чатсын. Әкәр Мәммәд докторла илк көрүшдә башына кәлән әһвалатлардан, атасынын өлүмүндән, атасынын гоча јабынын гошулдуғу хышын учундан јапышыб јер сүрмәсиндән, ачындан өлмәмәк үчүн арпа әкмәсиндән ачы-ачы данышырса, докторун: «Евдән нә заман чыхмысыныз?» суалы санки она кечмишин фачиәсини унутдурур. Артыг онун үзү тутгунлашмыр, о, үрәк долусу нәфәс алыр, доғма Бакынын абадлашмасындан данышыр, нефт шәһәринин кечмиши илә индики вәзијјәтини мүгајисә едир. Мәммәд һејрәт ичиндә:

— Мәним Бакыдан чыхдығым алты илдир. Дүнән кәлмишәм. Вагзалдан бир баш евимизә тәрәф кетдим, анчаг евимизи јериндә тапмадым. Бизим, һәмишә **тозлу-торпаглы,** гышда исә боғаза гәдәр палчыг олан әјри күчәмизин јериндә, кениш вә јахшы дөшәнмиш бир күчә көрдүм. Шәһәрин бу башындан о башына гәдәр, көз ишләдикчә көрүнән бир күчә! Трамвајларын арды кәсилмирди, зәнк сәсләри күчәни долдурмушду. Евимизин далында, һәмишә пејинлә долу олан дөнкәдә бешмәртәбәли көзәл бир ев јүксәлир. Адамлар да дәјишән кими олмушдур. Әбәди јас вә тә'зијә тә'сири бурахан гара чадралара бүрүнмүш јекрәнк инсан көлкәләри әвәзинә, күчәдә инди мәс'уд кәнчләрин хош гәһгәһәләри јүксәлир... дејир.

Бурада охунун сүр'әти артыр, сәс учалыр, Мәммәдин данышығында бир күмраһлыг, инам, ифтихар һисси һаким олур.

«Тозлу-торпаглы, боғаза гәдәр әјри күчә, пејинлә долу олан дөнкә, әбәди јас вә тә'зијә тә'сири бурахан гара чадралара бүрүнмүш јекрәнк инсан көлкәләри» сөзләри Мәммәдин нитгиндә кечмишин ачы бир хатирәси кими јад едилир, «кениш вә јахшы дөшәнмиш бир күчә, зәнк сәсләри, арды-арасы кәсилмәјән трамвајлар, бешмәртәбәли көзәл бир ев, мәс'уд кәнчлијин хош гәһгәһәләри» сөзләри даһа гүрурла вә јүксәкдән сәсләнир. Бу, ики аләмин, гаранлыг кечмишлә күн кими парлаг вә ишыглы бу күнүмүзүн мүгајисәсидир. Ифадәли охунун кедишиндә шакирдләр еjни заманда дүшүнүр, јүксәлишимизә сәбәб нәдир? суалынын чавабыны тапыр, дәрк едирләр.

Мән чалышырам ки, тәсвирлә әлагәдар олараг ифадәли охуда тонун дәјишилмәсини шакирдләр һисс етсинләр вә буну өз охуларында әкс етдирә билсинләр. Буну һекајәнин оху тәрзи, һадисәләрин чәрәјаны тәләб едир. Атасы өләндән сонра кимсәсиз галан арвады, бачысы, евләрдә палтар јумаға башлајан гоча анасы һаггында данышаркән Мәммәд јенә гәмкинләшир, ағыр бир јүк алтында галмыш адам кими нәфәс алыр... Аз кечмир ки, Мәммәдин һалы јенә дәјишилир. Инди артыг о, гәмкин дејилдир, она аталыг етмиш уста Сәмәддән, онун гызы Фирузә илә севишмәсиндән мәһәббәтлә данышыр...

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Фирузә» һекајәсиндә күчлү бир драматизм вардыр. Бурада тәдричлә һәр шеј инкишаф едир, кет-кедә Мәммәдин дахили аләми ачылыр, о һалдан-һала дүшүр. Бурадакы мүкалимәләр о гәдәр јерли-јериндә ишләдилмишдир ки, онлары дахили бир һәјәчан һисс етмәдән охумаг гејри-мүмкүндүр. Һекајәни охујаркән елә бил ки, һәр һансы бир тамашаја бахырсан. Мәммәд дәјишилир, Мәммәд инкишаф едир, һәјәчан кечирир. Мәммәдин һејрәтини дә, кинини дә, тәәччүбүнү дә, севинчини дә, ифтихарыны да о заман шакирдләрә дәрк етдирмәк олар ки, оху заманы мүәллим ән кичик чөгтәни белә нәзәрдән гачырмасын.

«Инди мә'дәнләр әввәлки кими дејил».

«Һамы тәртәмиз кејиниб, елә бил ки, тоја кедәчәкләр».

«Көһнә тозлу јоллар, арабалар вә дроклар да јох олмушдур».

«Һәр јердә парлаг асфалт вә сүр'әтлә јүјүрән машынлар» «...бир парча чөрәк үчүн өзү газдығы гујуја кирәрәк ағанын силлә вә јумруғу алтында ишләјән, өзүнү зәһәрли газларын өлүмүн гара ағзына атан фәһлә, инди өз бачарыг вә исте'дадыны көстәрмәјә имкан тапмыш, инди ихтирачы олмушдур».

«Мән мүһәндисәм, машын иншааты мүһәндиси».

Scanned with MOBILE SCANNER

Будур јүксәлишимиз! Јазычынын совет варлығынын наилијјәтләрини нечә бөјүк бир усталыгла, бәдии бојаларла тәсвир етдијини јалныз јүксәк сәвијјәдә тәшкил едилмиш ифадәли оху нәтичәсиндә шакирдләрә чатдырмаг олар.

«...дүнән әкиләи ағачлар бу күн чичәкләмишләр вә тәзә јарпаглары илә көзләри охшајыр?». Доғруданмы дүнән әкилән ағач бу күн чичәк ачыр? Буну нечә баша дүшмәли? Бу, игти сүр'әтли инкишафымыза ишарәдир. Шакирд бу мисралары охујаркән ифтихар һисси дујмалы, фәхр етмәлидир. Шакирдин охусунда бу чәһәт әкс етдирилмәлидир. Чүнки бурада сәһбәт Совет һакимијјәти илләриндә инсанларын хош күзәранындан, јүксәлишиндән кедир. Шакирд ашағыдакы мисралары охујаркән өзүнү хитабәт күрсүсүндә һисс етмәлидир. Онун охусунда Мәммәдин вүгары, севинчи, јазычынын үрәк чырпынтылары, һәјәчаны, совет дөвләтинә, доғма партијамыза сонсуз мәһәббәти дујулмалыдыр. Шакирд охудуғу илә јашамалы, онун үрәјинин ганына, нәфәсинин һәрарәтинә чевирмәлидир.

— Бах, керидә галмыш, авам бир гадын инди һәкимдир, машын сүрүр. Бу ингилабдыр, һәјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсанларын шүурунда ингилабдыр...

...Бир бахын, доктор, көһнә Бакы нә иди, инди нә олмушдур? Бу аилә әввәл нә иди, инди нә олмушдур? Хам адам белә шејдән өзүнү итирмәзми? Сиз исә мәним нәбзими јохлајырдыныз. Иггисадијјатда ингилаб, һәјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсан шүурунда ингилаб. Бу ингилаб тәбиәтин көһнә ганунларыны белә дәјишдирир. Чылпаг гумлу дүзләри ики күн ичәрисиндә јашыл, чичәкли бир баға дөндәрир. Онун сајәсиндә өлү гәбристан белә чанланыр, мәдәни истираһәт паркына чеврилир.

Бу, Мәммәдин монологудур. Һекајәнин финалыдыр. Совет варлығынын гәләбә тәнтәнәсидир. Бурада јазычынын хошбәхт һәјатымыза, јүксәлишимизә даир үрәк сөзләри Мәммәдин дили илә ифадә олунмушдур. Шакирдләрдән тәләб едирәм ки, һәмин парчаны охујаркән паузалары көзләсинләр, чүмләдә вурғу тәләб едән сөзләри нәзәрә чарпдырсынлар.

Мәктәбин һәјатла әлагәләндирилмәси тәләбинә уjғун олараг башга фәнләрдә олдуғу кими, әдәбијјат дәрсләринин тәдрисиндә дә шакирдләри мүстәгиллијә алышдырмаг, онларын бәдии зөвгүнү инкишаф етдирмәк бир вәзифә кими гаршыда дурмагдадыр. Ифадәли гираәтә јијәләнән шакирдин данышығы сәлис олур, онда сөз сәнәтинә, сәнәткара һөрмәт јараныр. Бу исә әдәбијјат тәдриси гаршысында дуран мүһүм мәсәләдир.

Ә. ФӘРӘЧОВ.

ГРАММАТИК ТӘ'РИФЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Грамматик тә'рифләр Азәрбајчан дили дәрсликләринин тәркиб һиссәләриндән бири олмагла, грамматик мәфһумларын мәзмунуну ачмаға јардым едән башлыча васитәләрдәндир. Грамматик тә'риф бир грамматик һадисәни, нитг һиссәсини вә ја синтактик категоријаны дикәриндән ајырмаға хидмәт едир. Башлыча грамматик мөвзулар мүвафиг мәфһумун тә'рифи илә башланыр, мисалларла конкретләшдирилир. Тә'лим просесиндә мәфһумларын мәнимсәнилмәси үчүн грамматик тә'рифләрин бөјүк методик әһәмијјәти вардыр: онлар дил һадисәләринә едилән мүшаһидәләри системләшдирир, тәфәккүрү низама салыр, билији вә нитги дүрүстләшдирир. Грамматик мәфһумларын дәрк едилмәси просесиндә тә'риф ишә јекун вурур. Бунунла јанашы, грамматик мәфһумларын мәзмунунун ачылмасында тә'рифләрин ролу вә мөвгеји мүхтәлифдир; бу, мәфһумларын характериндән асылыдыр. Азәрбајчан дили курсунда елә мәфһумлар вар ки, онларын өјрәнилмәси тә'рифлә башланыр, еләләри дә вар ки, онлар шакирдләрин шүурунда узун инкишаф јолу кечир, лакин онлара тә'риф верилмир. Сөз, заман, шәхс мәфһумлары беләләриндәндир. Нәһајәт, елә мәфһумлар да вар ки, онларын тә'рифи нә әввәлдә, нә дә сонда верилир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә исим мәфһуму онун тә'рифинин дахил едилдији андан шакирдләрдә формалашмаға башлајыр, даһа абстракт мәфһумлар исә (мәсәлән: әвәзлик) онун тә'рифи вериләнә гәдәр һәлә узун мүддәт формалашма просеси кечир, мәфһумун әсасында дуран бу вә ја дикәр конкрет билик еһтијаты кифајәт гәдәр топландыгда, јә'ни конкрет мәрһәләләрин бириндә онун тә'рифи илк дәфә олараг верилир. Ајры-ајры мәфһумларын формалашмасында тә'рифләрин ролу вә мөвгеји нә гәдәр мүхтәлиф олса да, бу да бир һәгигәтдир ки, онлар әшја вә һадисәләри бүтүн долғунлуғу илә әһатә едә билмирләр. Тә'рифин бу хүсусијјәти марксизм баниләринин дә нәзәр-диггәтини өзүнә чәлб етмишдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Ф. Енкелс «Анти-Дүринг» әсәриндә һәјат мәфһумуна тә'риф верәрәк гејд едирди ки, «...һәјата бизим вердијимиз тә'риф гәтијјән кифајәт дејилдир, чүнки бүтүн һәјат һадисәләрини һеч дә әһатә етмир, әксинә, бу һадисәләрин ән үмумиләри вә ән бәситләри илә кифајәтләнир. Бүтүн тә'рифләрин елми чәһәтдән әһәмијјәти чүз'идир».[1] Ф. Енкелс даһа сонра јазырды: «Тә'рифләрин елм үчүн әһәмијјәти јохдур, чүнки бунлар һәмишә натамам олур. Јеканә реал тә'риф ишин маһијјәтини инкишаф етдирмәкдән ибарәт олур... Лакин ади истифадә үчүн, тә'риф дејилән шејдә ән үмуми вә ејни заманда ән характер фәргләндиричи әламәтләрин гысача көстәрилмәси чох заман фајдалы вә һәтта зәрури олур, һәм дә тә'рифин зәрәри дә ола билмәз, бу шәртлә ки, тә'рифдән, онун ифадә едә биләчәјиндән артыг бир шеј тәләб едилмәсин»[2].

В. И. Ленин тә'рифләрин мәһдудлуғуну гејд едәрәк јазырды: онлар «...һадисәнин там инкишафына аид бүтүн әламәтләри үмуми тә'рифләрин һеч бир заман гавраја билмәдијинә көрә, бу тә'рифләрин шәрти вә нисби әһәмијјәтини»[3] унутмаг олмаз.

Тә'рифдә, демәк олар ки, һеч заман мәфһумун бүтүн әламәтләри көстәрилмир, чүнки мәфһум өз мәзмуну е'тибары илә тә'рифдән зәнкиндир. Тә'риф мәфһуму даралдыр. Тә'рифләрин мәһдудлуг характери тә'лим просесиндә грамматик мәфһумларын ачылмасында хүсусилә нәзәрә чарпыр. Бурадан тәбии олараг белә бир педагожи нәтичә чыхыр ки, бу вә ја дикәр грамматик һадисә һаггында мәфһума јијәләнмәк үчүн јалныз онун тә'рифини билмәк кифајәт дејил. Буна көрә дә тәдрис материалыны өјрәнәркән тәкчә тә'рифләри әзбәрләмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Белә һалларда тә'риф кечилән материалы баша дүшмәјә вә ону мөһкәм јадда сахламаға хидмәт едир. Мәктәбдә тә'рифин башлыча мәгсәди өјрәнилән мөвзуја јекун вурмаг, әлдә едилмиш биликләри гыса шәкилдә ифадә етмәкдир. Тә'рифдә мәфһумун ән мүһүм әламәтләри мүәјјәнләшдирилир. Тә'рифә елә әламәт вә ја әламәтләр дахил едилир ки, онлар мүһүм олмагла, һәм дә мәфһуму башгаларындан ајырыр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бир сыра мүәллимләр тә'рифләрә формал јанашыр, онун маһијјәтинә вармыр, нәтичәдә тә'рифләр садәчә тә'риф хатиринә өјрәнилир. Һалбуки, грамматик тә'рифләр шакирдләрин әлиндә мүвафиг мәфһумларла әмәлијјат апармаг үчүн күчлү силаһа чеврилмәлидир. «Тә'риф үзәриндә апарылан иш шакирдләри дәгиг, ајдын, ардычыл вә гыса нитгә вәрдиш етмәјә алышдырмалыдыр».[1]

Мүәллим грамматик тә'рифи изаһ едиб гуртаран кими. ону шакирддән сорушмамалыдыр вә дәрсликдә верилән тә'рифлә дә кифајәтләнмәмәлидир. Мүәллим тә'рифи өјрәнмәји шакирддән тәләб етмәздән әввәл, өјрәнилән грамматик гајданы шакирдә нечә баша салачағыны чох диггәтлә дүшүнмәлидир. Мүәллим билмәлидир ки, бүтүн мәфһумлар кими, грамматик мәфһумларын да ики чәһәти—үмуми вә хүсуси чәһәти вардыр. Үмуми чәһәт мөвчуд мәфһумун һансы јахын чинсә мәнсуб олдуғуну ајдынлашдырмаға хидмәт едирсә, хүсуси чәһәтләр һәмчинс олан дикәр мәфһумлардан онун фәргини мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән, фе'л мәфһумунун үмуми чәһәти онун нитг һиссәси олмасы, хүсуси чәһәти исә һәрәкәт билдирмәсидир. Бу чәһәт фе'ли исим, сифәт, сај кими нитг һиссәләриндән фәргләндирир. Белә ки, VI синифдә фе'л өјрәниләркән мүәллим конкрет мисаллар әсасында шакирдләрә көстәрир ки, грамматик мәфһумун нөвү онун дахил олдуғу чинси мәфһум васитәси илә ачылыр, характеристикасы исә онун әсас әламәтләри васитәсилә верилир. Бунун үчүн шакирдләрә мә'лум олан нитг һиссәләринин тә'рифинин гурулушуну тәһлил етмәк фајдалыдыр.

Тә'рифләр бә'зән мүрәккәб олур, jә'ни онларын тәркибиндә ики вә даһа артыг әламәт олур. Белә мүрәккәб вә мүчәррәд тә'рифи һиссәләрә ајырмадан шакирдләр ону чәтин дәрк едирләр. Буна көрә дә тә'рифи мәзмунча ајры-ајры һиссәләрә ајырмаг, онлары ајрылыгда дәрк етмәк, сонра исә бүтүн әламәтләри үмуми шәкилдә бирләшдириб тәчрүбәдә тәтбиг етмәк лазымдыр.

Тә'рифләри шакирдләрин нә дәрәчәдә мәнимсәмәләрини јохламаг үчүн В. А. Добромыслов үч мәрһәлә гејд едир: биринчи мәрһәләдә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә тә'рифи тәһлил едир, тә'рифин тәркибинә дахил олан терминләри изаһ едирләр; икинчи мәрһәләдә, әкәр тә'риф мүрәккәбдирсә, онун мәзмунуну һиссә-һиссә изаһ етмәли, бунун

[1] Ф. Енкелс, Анти-Дүринг, Азәрнәшр, Бакы, 1953, сәһ. 78.
[2] Јенә орада, сәһ. 324.
[3] В. И. Ленин, Әсәрләри, XXII чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 280

[1] А. Абдуллајев, Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы, Бакы, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 33.

Scanned with MOBILE SCANNER

үчүн мәфһумун һәр һансы бир аламәтини гејд едән бир сыра гајдалар дүзәлтмәлидирләр; нәһајәт шакирдләр тә'рифин гурулушуну әсасландырмалыдырлар, ја'ни нә үчүн мәфһумун мәһз белә аламәтләринин гејд едилдијини, нә үчүн тә'рифин башга чүр дејил, мәһз бу чүр тәртиб едилдијини изаһ етмәлидирләр. Белә синтетик иш просеси нәтичәсиндә шакирдләр тә'рифин ајры-ајры елементләри арасында әлагә вә мүнасибәтләри дәрк едирләр.[1]

Тә'рифин бу схем үзрә тәһлили грамматик тә'рифин бүтүн чәһәтләрини дәриндән анламаға көмәк едир. «Беләликлә, мүәллим дәрсликдәки тә'рифләри шакирдләрин механики сурәтдә әзбәрләмәләринә јол вермәмәли вә грамматик гајдалары вә мәфһумлары там шүурлу мәнимсәмәләринә диггәт јетирмәлидир».[2]

V—VI синифләр үчүн тәртиб едилмиш Азәрбајчан дили дәрслијиндә әсас нитг һиссәләринә верилән тә'рифләр «нөв = чинс вә нөв фәрги» формулуна даһа чох ујғун кәлдијиндән тә'рифин гурулушу илә шакирдләри һәмин нитг һиссәләринин тәдриси заманы таныш етмәк мүсбәт нәтичәләр верир. Мәсәлән, бу мүддәалар нөгтеји-нәзәриндән бир дәрс нүмунәсини нәзәрдән кечирәк.

Шакирдләр исмин тә'рифи илә таныш едилдикдән сонра, мүәллим онларда фәаллыг јаратмаг мәгсәди илә дејир: «Сиз һәлә ибтидаи мәктәбдә охујаркән, бир чох тә'рифләрлә таныш олмусунуз. Бу тә'рифләр әшја вә һадисәләрин маһијјәтини баша дүшмәкдә сизә көмәк етмишдир. Биз кәләчәк дәрсләримиздә дә тә'рифләрлә растлашачағыг. Сиз онлары јадда сахламалысыныз. Тә'рифи јахшы јадда сахламаг вә баша дүшмәк үчүн онун нечә гурулдуғуну билмәлисиниз. Онларын гурулушуну мәнимсәмәклә сиз өзүнүз тә'риф дүзәлдә биләрсиниз. Һәјатда чохлу әшја вә һадисәләрә раст кәлирсиниз. Онлар һаггында гыса, ајдын вә дүрүст фикир сөјләмәк үчүн тә'риф лазымдыр. Инди биз исмә верилән тә'рифин нечә гурулдуғуну нәзәрдән кечирәк».

Лөвһәдә вә ја плакатда исмин тә'рифи верилир.

---

[1] Бах: В. А. Добромыслов, *Изучение грамматических определений и правил в V—VII классах*, М., 1951, стр. 11.

[2] А. Абдуллајев, *Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы*, Азәрнәшр, 1964, сәһ. 21.

«[3] Әшја билдирән, ким? нә? һара? суалларындан биринә чаваб олан [2] сөзләр [1] исим адланыр».

Јахуд:

«[1] Исим [3] әшја билдирән, ким? нә? һара? суалларындан биринә чаваб олан [2] сөзә (нитг һиссәсинә) дејилир».

М.—Һәр бир тә'риф үч әсас һиссәдән ибарәтдир. Бизим мисалымызда бу һиссәләр мүхтәлиф хәтләрлә гејд едилмиш вә нөмрәләнмишдир. Фикирләшин вә тә'рифин биринчи һиссәсинин нәдән ибарәт олдуғуну сөјләјин.

Ш.—Тә'рифин биринчи һиссәси тә'рифини верәчәјимиз сөздән ибарәтдир.

М.—Биз һансы сөзә тә'риф веририк?

Ш.—Биз исмә тә'риф веририк.

М.—Тә'рифин икинчи һиссәсиндә исим һаггында нә дејилир?

Ш.—Тә'рифин икинчи һиссәсиндә дејилир ки, исим сөздүр (нитг һиссәсидир).

М.—Исмин нә олдуғуну баша дүшмәк үчүн бу кифајәтдирми?

Ш.—Јох, кифајәт дејил.

М.—Нә үчүн тәкчә исим сөздүр (нитг һиссәсидир) демәк олмаз?

Ш.—Чүнки башга нитг һиссәләри дә вардыр, лакин онлар исим дејил.

М.—Үчүнчү һиссәдә исмин тә'рифинә нә әлавә едилмишдир?

Ш.—Орада дејилир ки, исим әшја билдирир вә ким? нә? һара? суалларындан биринә чаваб олур.

М.—Инди биз исми сифәтдән, фе'лдән фәргләндирә биләрикми?

Ш.—Бәли.

М.—Нитг һиссәләрини тә'рифин һансы һиссәси сајәсиндә бир-бириндән фәргләндирмәк мүмкүндүр?

Ш.—Буну тә'рифин үчүнчү һиссәси сајәсиндә етмәк олар.

Мүәллим тә'риф үзәриндәки иши јекунлашдырараг дејир: «Нәзәрдән кечирдијимиз мисалдан ајдын олур ки, һәр бир тә'рифдә, әввәлән, тә'рифи верилән әшја (бизим нүмунәмиздә бу әшја исимдир), икинчиси, тә'рифи верилән әшјанын

Scanned with MOBILE SCANNER

дахил олдуғу даһа үмуми әшјалар групу (бизим нүмунәмиздә бу груп сөз вә ја нитг һиссәсидир) көстәрилир, үчүнчүсү исә, тә'рифи верилән әшјаны дикәри илә гарышыг салмамаг үчүн онун фәргләндиричи әламәтләри (бизим нүмунәмиздә бу әламәт әшја билдирән вә ким? нә? һара? суалларындан биринә чаваб олан сөзләридир) көстәрилир».

Сонракы дәрсләрдә шакирдләр дикәр нитг һиссәләринин өјрәндикдә тә'рифләри тәркиб һиссәләринә парчаламаг үсулундан истифадә едир вә бунунла да тә'рифләрин баша дүшүлмәси вә мәнимсәнилмәси ишини асанлашдырырлар.

Мәсәлән, сајын тә'рифини өјрәндикдә шакирдләрә сифәтин тә'рифини хатырламалары вә сөјләмәләри тәклиф едилир. Шакирдләр чаваб верирләр ки, орада сифәтин әшјанын әламәтини билдирмәсиндән вә онларын чаваб олдуглары суаллардан данышылыр. Бундан сонра шакирдләр чәтинлик чәкмәдән сајын да тә'рифини өјрәнирләр, чүнки бу тә'рифдә дә сајын мә'насындан вә суалларындан данышылыр.

Бу фикри шакирдләрин даһа шүурлу баша дүшмәси үчүн нөвбәти дәрсдә алт-алта бир нечә тә'риф јазылмыш плакат нүмајиш етдирилир. Тә'рифләр бир-бири илә мүгајисә едилир.

Мәсәлән:

1. Әшја билдирән, ким? нә? вә һара? суалларындан биринә чаваб олан сөзләр исим адланыр.
2. Әшјанын әламәтини билдирән, нечә? нә чүр? вә һансы? суалларына чаваб олан сөзләр сифәт адланыр.
3. Әшјанын мигдарыны вә ја сырасыны билдирән сөзләрә сај дејилир.
4. Исим, сифәт, саj вә әвәзлик јериндә ишләнән сөзләрә әвәзлик дејилир.
5. Һал вә һәрәкәт билдирән сөзләрә фе'л дејилир.

Белә мүгајисә сајәсиндә шакирдләр асанлыгла грамматик тә'рифләри тәһлил едирләр, чүнки онлар көрүрләр ки, бу тә'рифләр, демәк олар ки, бир чүр тәртиб едилир.

Шакирдләр тә'рифи бу гајдада өјрәндикдә ону механики әзбәрләмәјәчәкләр, тә'риф онларын шүурунда тәркиб һиссәләринә ајрылачагдыр. Тә'рифин гурулушу илә танышлыгдан сонра онлар тә'рифдә әсас һиссәләри ашкара чыхармаға чалышыр, тә'рифи верилән әшјанын фәргли әламәти көстәрилән һиссәјә, јә'ни III һиссәјә хүсуси диггәт верирләр. Бунунла мүәллим вахта хејли гәнаәт едир, чүнки јени тә'рифләрин өјрәнилмәсиндә ишин бу чәһәтинә хүсуси вахт ајырмаға еһтијач галмыр. Бурада әсас диггәт јалныз үчүнчү һиссәјә верилмәли олур.

Тәчрүбә көстәрир ки, грамматик тә'рифләри шакирдләрин даһа јахшы мәнимсәмәси үчүн онлара харичән ваһид формулда (нөв=чинс вә нөв фәргинә) гурмаг даһа мәгсәдәујғундур. Белә оларса, шакирдләрин тә'рифләр үзәриндәки мүшаһидә просеси низамла баш верәр, тә'рифдә нәјин тә'јин едилдији, охшар һадисәләрдән онун һансы әламәтләрә көрә фәргләндији асанлыгла гејд едилә биләр, тә'рифләрин мәнимсәнилмәси просеси асанлашар, чүнки шакирдләр тә'рифин ејни һиссәсинин тә'рифин ејни јериндә дә тапа биләрләр.

Беләликлә, тә'рифин гурулушуну билмәк, башга сөзлә ону тәркиб һиссәләринә ајырмағы, онун мәзмунуну өз сөзләри илә сөјләмәји бачармаг, һәм дә мүвафиг грамматик мәфһуму дәрк етмәк демәкдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Чавад МӘММӘДОВ,
Газымәммәд шәһәр интернат-мәктәбин мүәллими.

V—VIII СИНИФЛӘРДӘ БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДИЛ ЧӘҺӘТДӘН ТӘҺЛИЛИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Бәдии әсәрләрин дил вә услуб хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси, әдәбијјат тәдрисинин гаршысында дуран башлыча вәзифәләрдән биридир. Дили бәдии әсәрин әсас материалы һесаб едән М. Горки демишдир ки, дил, әдәбијјатын илк үнсүрү, онун әсас васитәсидир (аләтидир). Она көрә дә бәдии әсәрләрин истәр мәзмунунун, истәрсә дә идејасынын өјрәнилмәсини, онун дилинин өјрәнилмәсиндән ајрылыгда тәсәввүр етмәк олмаз. Бәдии әсәрләрин дилинин өјрәнилмәси ејни заманда онун мәзмуну вә идејасынын өјрәнилмәсинә хидмәт едир.

Бәдии әсәрләрин дилинин өјрәнилмәси ејни заманда сөзүн мә'на вә грамматик гурулушуну дәрк етмәкдә шакирдләрә көмәк едир, онларда бәдии сөзә мараг ојадыр. Бунун үчүн дә бәдии әсәрләрин дилинин өјрәнилмәсинә бөјүк тә'лим вә тәрбијәви әһәмијјәти олан чидди бир мәсәлә кими бахмаг лазымдыр.

Мән, дәрс дедијим V—VIII синифләрдә шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун олараг, дилин дахили инкишаф ганунлары, онун үмумхалг тәрәфиндән јаранмасы, халгын тарихи илә бағлылыг, ичтимаи һадисә олмасы, лүғәт тәркиби вә лүғәт фонду һаггында онлара ардычыл сурәтдә мә'лумат верирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии әсәрләрин дили үзәриндә һәр һансы формада иш апармаг үчүн биринчи нөвбәдә дил һаггында мә'лумат вермәк лазымдыр. Чүнки шакирдләр үмумхалг дилини, чанлы данышыг дилини, әдәби вә бәдии дили бир-бириндән фәргләндирән хүсусијјәтләри билмәдикдә бәдии әсәрләрин дилини дә јахшы өјрәнә билмирләр.

Дил һаггында илк анлајышы V синифдә вермәк мәгсәдәујғундур. Дил һаггында бу синиф шакирдләриндә илк анлајыш јаратмаг истәркән ән садә мә'луматдан башламаг мәсләһәтдир.

Мән өјрәдирәм ки, ади данышыг дили илә әдәби дил арасында мүәјјән фәрг вардыр. Әдәби дилин мүәјјән гајдалары, нормалары олур; бурада грамматик гајдалар, орфографик гајдалар көзләнилир.

Јери қәлдикчә әдәби дилин чанлы халг дили әсасында јаранмасыны, үмумхалг дили илә әдәби дилин бир-биринә гаршылыглы тә'сирини дә шакирдләрә өјрәдирәм.

Бундан башга, јери кәлдикчә аталар сөзү, мәсәлләр, фразеоложи бирләшмәләр, идиоматик ифадәләр, чохмә'налы сөзләр, көһнәлмиш сөзләр, јени сөзләр (неолокизмләр) һаггында да шакирдләрә мә'лумат верир вә кечиләи бәдии әсәрләрдә бу сөзләри шакирдләрә танытдырырам.

Шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, јазычы өз әсәриндә әсасән әдәби-бәдии дилдән истифадә едир. Үмумијјәтлә, әдәби әсәрләрдә әдәби дилин нормалары позулмамалы, дилин дахили ганунларына риајәт едилмәлидир. Лакин образларын дилиндә нормаларын позулмасы һаллары да олур. Чүнки јазычы бәдии образы тәбии вермәк үчүн ону өз мәдәни сәвијјәсинә ујғун олараг данышдырыр.

Шакирдләрә бу чүр мә'лумат вердикдән сонра ајры-ајры бәдии әсәрләрдәки образларын дилини тәһлил етмәк олар. Мәсәлән; «Почт гутусу» һекајәсиндәки Новрузәли образыны алаг. О дејир: «Башына доланым, хан! Мәни чөјүр балаларынын башына, мәни бағышла! Мәним һеч күнаһым јохдур. Бир кәтди адамам, мән нә билирәм кағыз нәди, гуту нәди, почт нәди?».

Шакирдләр билмәлидирләр ки, Новрузәли өз сәвијјәсинә ујғун олараг, ади данышыг дилиндә данышыр. О, хәбәри әсасән чүмләнин ортасында ишләдир., «чевир» әвәзинә «чөјүр», «кәндли» әвәзинә «кәтди» дејир. Шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки, белә дә олмалыдыр. Чүнки Новрузәли савадсыз бир кәндлидир.

Ади данышыг дили вә әдәби дил һаггында шакирдләрә әввәлчәдән мә'лумат верилмиш олдуғундан онлар изаһатсыз да баша дүшүрләр ки, Новрузәлинин (јахуд башга бу кими образларын) дили әдәби дил дејилдир.

Бәдии әсәрин мәтни үзәриндә иш апараркән јазычынын сөзләри нечә сечмәсини, онлардан нечә истифадә етмәсини

Scanned with MOBILE SCANNER

шакирдләрә баша салмағын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Гејд едирәм ки, бөјүк бир бинада һәр кәрпичин, һәр дашын өз јери, өз әһәмијјәти олдуғу кими, бәдии әсәрдә дә һәр сөзүн өз мә'насы, өз ролу вардыр. Әсил сәнәт әсәриндә сөзләр јериндә вә гәнаәтлә ишләдилир. Бинадан бир кәрпичи гопараркән онун јери бош галдығы кими, бәдии әсәрдән дә һәр һансы бир сөзү атдыгда онун јери бош галыр, чүмләнин бәдии кејфијјәти мүәјјән дәрәчәдә азалыр.

Мән шакирдләрә өјрәдирәм ки, образларын дахили аләмини ачмаг, онларын мә'нәви симасыны ајдын сурәтдә нәзәрә чарпдырмаг үчүн јазычынын истифадә етдији әсас васитә дилдир. Бу вә ја дикәр образын дили, ишләтдији сөз вә ифадәләр онун савады, әгидәси, синфи мөвгеји, һадисәләрә вә һәјата мүнасибәти илә әлагәдар олур. Бу, драм әсәрләринә даһа чох аиддир. Мәсәлән; Ч. Чаббарлынын VIII синифдә кечилән «Јашар» пјесинин дилинә нәзәр салаг (дәрсликдә әсәрин дөрдүнчү пәрдәси верилмишдир). Бурада иштирак едән образларын савады, синфи мөвгеји вә мә'нәви симасы һаггында шакирдләрин өјрәндикләрини онлара јенидән хатырлатдыгдан сонра, прокурорла Имамјарын нитгини мүгајисә едирәм.

Прокурор: «Мүттәһим Јашар Сүлејман оғлу пројекти јандырмагла вә електростансијаны партлатмагла халгын малына гәсд етмишдир. Һалбуки совет гануну мәчәлләсинә көрә, ичтиман әмлак ел малыдыр, тохунулмаз вә мүгәддәсдир. Ел малына гәсд едәнләрә ән ағыр чәза верилмәлидир. Мән бир дөвләт прокурору кими буну исрарла тәләб едирәм».

Имамјар: «Валлаһ, јолдаш, даһа ону нә әрз еләјим. Ахтарсаныз бунларда да аз јохдур. Һәлә бу тахсырын бир учу да бах бу Тоғрулун бојнундадыр. Нәјә ки... Мән көрдүм ки, дејир белә јандырарам, елә кәсәрәм. Мән кәлдим Тоғрула дедим. О, истәсәјди һәлә мән дејәндә кағызлары ондан хошлугла аларды. Бу, һәлә өзү дә бир башы сојуглугдур».

Көрүндүјү кими, прокурорун нитги көзәл, парлаг вә аһәнкдардыр. Чүнки о, савадлыдыр, халг иттиһамчысыдыр, ријакарлыг билмир, буна еһтијачы да јохдур. Имамјар исә савадсыз олдуғу үчүн чүмләләри кәсик-кәсик вә грамматик чәһәтдән гүсурлудур. Ејни заманда бир синфи дүшмән кими өз чиркин нијјәтини пәрдәләмәк үчүн ријакарлыг едәрәк: «һәлә бу тахсырын бир учу да Тоғрулун бојнундадыр» дејир, өз мәсләк достуну үздә белә «тәгсирләндирмәк» үчүн бу кими

сөзләр ишләтмәк Имамјара лазым иди. Јазычы да мәһз онун дахили аләмини, чиркин нијјәтини, ријакарлыг вә икиүзлүлүјүнү охучу вә тамашачыја чатдырмаг мәгсәди илә онун дилинә белә сөзләр вермишдир. Ола биләрди ки, Имамјар мәһкәмә заманы икибашлы данышмасын. Чинајәти бүтүнлүклә Јашарын бојнуна јыхмаға чалышсын. Бу һалда о, маскаланмыш бир синфи дүшмән кими танынса да, онун ријакарлыг, икиүзлүлүк, мәсләксизлик кими мәнфи хүсусијјәтләри ашкара чыхарылмаздыр. Демәли, јазычы ону бу дилдә данышдырмагла онун бүтүн дахили аләмини ачмышдыр.

Бурадан нәтичә чыхарараг, шакирдләрә изаһ едирәм ки, бәдии әсәрин дили, онун идејасы илә сых бағлы олур. Јазычы һәр бир образы өз характер вә мәсләкинә мүвафиг олараг данышдырыр.

Мән һәр һансы бәдии әсәрин дилини тәһлил едәркән, сөзләрин мә'налы, тә'сирли, бәдии вә ахычы олуб-олмамасыны, јазычынын мүәјјән фикри ифадә етмәк үчүн сөзләри дүзкүн сечиб-сечмәмәсини ајдынлашдырмағы өн плана чәкирәм. Бу чүр изаһатлар үмуми сөзләрлә дејил, мәтн үзәриндә, чүмләләр вә сөзләр үзәриндә апарылдыгда шакирдләр әсәрин дили һаггында дүзкүн тәсәввүрә малик олурлар. Мәсәлән, мән VII синифдә Илјас Әфәндијевин «Көрүш» һекајәсини кечәркән, әсәрин дилинин садә, ахычы, диалогларла зәнкин вә чанлы халг дилинә јахын олмасыны гејд етдикдән сонра, бу фикри конкрет мисалларла әсасландырмаға чалышырам.

Әсәрин дилиндән данышаркән, бәдии тәсвир васитәләринин тәһлилинә дә хүсуси диггәт јетирирәм. Һәм дә бу тәһлил әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүвафиг мә'лумат верилмәздән әввәл олмур. Програмын тәләбинә көрә бәдии тәсвир васитәләри һаггындакы мә'лумат V синифдә верилмәли, јухары синифләрдә исә мөһкәмләндирилмәлидир. Бу һагда әввәлчә, конкрет нәзәри мә'лумат вермәк, сонра исә мүвафиг парчалар үзәриндә тәһлил апармаг мәгсәдәујғундур. Мәсәлән, М. Мүшфигин «Фантан» ше'рини көтүрәк:

«Сонсуз курултулар арасында бир
Көјләрә баш чәкән буруғ титрәјир.
Чапуг ишчиләрин һәрәкәтиндән
Дөнмүш бир далғалы дәнизә мә'дән.
Һәјәчан әтрафда фыртына кими,
Мә'дән һәрәкәтдә, буруг әсәби.

Scanned with MOBILE SCANNER

Буруғун сиһирли курултулары,
Сарсыдыр дев кими бүтүн чивары».

Үмумиjjәтлә, епитет вә бәнзәтмәләр һаггында шакирдләрә әввәлчәдән нәзәри мә'лумат верилмиш олдуғундан, һәмин парчадакы епитет вә бәнзәтмәләри мүсаһибә јолу илә мүәjjән етмәк даһа jахшы олур. Мәсәлән:

Мүәллим:—Бу парчадакы епитетләри ким көстәрә биләр?

Шакирд: — «Көjләрә баш чәкән» ифадәси епитетдир вә буруға аиддир.

Мүәллим: — Бурада даһа һансы епитет вардыр?

Шакирд: — «Сонсуз» сөзү епитетдир, курултуја аиддир.

Мүәллим: — Бәнзәтмәләри ким көстәрә биләр?

Шакирд:—«Дөнмүш бир далғалы дәнизә мә'дән» мисрасында мә'дәндәки гарышыглыг, чанланма далғалы дәнизә, әтрафдакы һәjәчан исә фыртынаjа бәнзәдилмишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр үсуллардан истифадә етмәк нәтичәсиндә шакирдләр бәдиилик, бәдии тәсвир васитәләри һаггында дүзкүн мә'лумата малик олур, сөз еһтиjатлары артыр вә нитгләри зәнкинләшир.

Мән шакирдләрин өз нитгләриндә епитетләрдән бачарыгла истифадә едә билмәләринә наил олмаг мәгсәди илә епитетин мә'на вә ролуну даһа дәриндән изаһ етмәjә чалышырам. Гејд едирәм ки, епитет бәдии тә'jин демәкдир. Лакин бәдии тә'jинлә ади грамматик тә'jин арасында фәрг вардыр. Мәсәлән; елә һәмин «Фантан» ше'риндән «көjләрә баш чәкән буруг титрәjир» мисрасыны көтүрәк. Мә'лумдур ки, буруг көjләрә баш чәкә билмәз. Шаир демәк истәjир ки, буруг чох учадыр. О, буруғун уча олмасы фикрини ифадә етмәк үчүн «көjләрә баш чәкән» ифадәсини ишләтмишдир. Бу ше'рин бәдии тә'сир гүввәсини даһа да артырыр. Әкәр шаир һәмин ифадә әвәзинә «уча», «һүндүр» сөзләриндән бирини ишләтмиш олсајды, бу, грамматик вә үслуб чәһәтдән дүзкүн, лакин бәдии чәһәтдән нөгсанлы оларды.

Јахуд, С. Вурғун «Гушгонмаз гајалар» ифадәси ишләтмәклә һәгигәтән бу чүр гајаларын мөвчуд олмасыны иддиа етмир. Шаир тәсвир етдији гајаларын чох уча олмасыны көстәрмәк үчүн «гушгонмаз» бәдии тә'jининдән истифадә етмишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии тә'jинлә ади тә'jинин бу чүр мүгајисәли сурәтдә изаһ едилмәси шакирдләрин бәдии тә'jин, еләчә дә бәдии әсәрләрин дилини јахшы өjрәнмәләринә көмәк едир.

Әдәбиjјат нәзәриjјәсиндән образлылыг вә бәдиилик һаггында шакирдләрә мә'лумат верилдикдән сонра, бунлардан јазычынын нечә истифадә етдијини мәтн үзәриндә изаһ едиб ајдынлашдырырам. Мә'лумдур ки, гүдрәтли сәнәткарлар кениш фикри, дәрин мә'наны аз сөзлә ифадә едирләр. Бу мәсәлә һәр шејдән әввәл, бәдии әсәрин дилинә аид олдуғу үчүн ајдынлашдырылмалыдыр.

Әсәрин дили үзәриндә јазычынын нечә диггәтлә ишләмәсини дә шакирдләрә баша салмаг јахшы нәтичә верир. Буну мүхтәлиф үсулла етмәк олар. Мән, әјани олсун дејә, бәдии әсәрдән 1—2 чүмләни сечиб шакирдләрә тәклиф едирәм ки, бу чүмләләрдә ифадә едилән фикри башга чүмләләрдә ишләтсинләр.

Беләликлә, шакирдләр баша дүшүрләр ки, бәдии әсәрин дилинә ади бир шеј кими дејил, әсәрин идејасы илә бағлы олан ән чидди вә мүһүм бир мәсәлә кими бахмаг лазымдыр. Бәдии әсәрин дили һаггындакы бүтүн бу мә'луматлар бәдии тәһлил заманы верилир. Ејни заманда әдәбиjјат нәзәриjјәси илә әлагәдар олан мә'луматлар ашағы синифләрдә һәр синфин билик сәвиjјәсинә мувафиг олараг мүхтәлиф һәчмдә верилсә дә, бунлар VII синифдә системә салыныб тамамланыр.

Чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы әсәрин дили үзәриндә апарылан ишләрин ән башлычасыдыр. Бу, һәм дә мәтн үзәриндә апарылан бүтүн ишләрин илк мәрһәләсини тәшкил едир. Чүнки шакирдләр мәтндәки сөз вә ифадәләрин мә'насыны баша дүшмәсәләр, онун мәзмуну вә идејасыны да баша дүшмәзләр. Она көрә дә мәзмун вә идејанын мәнимсәнилмәсинин биринчи шәрти сөзләрин мә'насынын баша дүшүлмәсидир.

Јухарыда гејд олунмаг үсулларындан истифадә етмәк нәтичәсиндә бәдии әсәрләрин дилини шакирдләрә өjрәтмәк вә беләликлә дә онларын нитг мәдәниjјәтини инкишаф етдирмәк асан олур.

Scanned with MOBILE SCANNER

Сәјјад ӘҺМӘДОВ,
Газах рајонундакы Ашағы Салаһлы кәнд онбириллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

ӘДАТ БӘҺСИ ТӘДРИСИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Әдат бир көмәкчи нитг һиссәси кими нечә илдир ки, мәктәбләрин VI синифләриндә тәдрис едилир. Индијә кими әдатын тәдгиг едилмәмәси әсас вә көмәкчи нитг һиссәләринин, ејни заманда чүмлә үзвләринин дә мүәјјәнләшдирилмәсиндә вә тәһлилиндә бә'зи долашыглыға сәбәб олурду. Белә ки, дилимиздә олан «ахы», «бары», «ди», «һа», «мәкәр», «һеч», «каш», «кашки» кими әдатлар әсас вә көмәкчи нитг һиссәләринин һеч биринин тәркибинә дахил едилмәмишдир. Бундан башга, «лап», «ән», «даһа», «даһа да» гүввәтләндиричи әдатлар исә јанлыш олараг сөз адландырылмышдыр ки, бу да доғру дејилдир. Она көрә ки, бунларын һеч биринин лүғәти мә'налары јохдур, онларын јалныз грамматик мә'налары вардыр.

Шакирдләрә баша салырам ки, әсас вә көмәкчи нитг һиссәләри ајры-ајры морфоложи хүсусијјәтләрә малик олдуғу кими, әдатын да бир көмәкчи нитг һиссәси кими бир сыра морфоложи хүсусијјәтләри вардыр. Әдат да башга көмәкчи нитг һиссәләри кими мүстәгил лүғәти мә'наја малик дејилдир. Башга нитг һиссәләри кими о да һеч бир шәкилчи гәбул етмир вә һалланмыр. Ејни заманда чүмлә үзвү олмур вә һеч бир суала чаваб вермир. Әдатлар јалныз чүмлә дахилиндә мүәјјән мә'на газаныр ки, бу да јухарыда гејд етдијимиз кими, лүғәти мә'на дејил, грамматик мә'надыр. Бу о демәкдир ки, әдатлар данышан шәхсин һисс-һәјәчаныны, бу вә ја дикәр мәсәләјә олан мүнасибәтини билдирмәк үчүн аид олдуғу сөзүн вә ја чүмләнин мә'насыны даһа да гүввәтләндирир.

Мән чалышырам ки, шакирдләр әдатын китабда верилмиш конкрет тә'рифини әзбәрләмәсинләр, ону (әдаты) өз сөзләри илә, өзләри баша дүшдүкләри кими изаһ етсинләр. Белә

олдугда дәрс шакирдин мүстәгиллијини артырыр, фикри фәаллығыны кенишләндирир вә онларда сәрбәст олараг мүһакимә јүрүтмәк, нәтичә чыхармаг бачарығыны артырыр. Бурадан да мәним үчүн бир даһа ајдын олур ки, шакирдләр кечилмиш грамматик анлајышларын маһијјәтини шүурлу сурәтдә дәрк етмиш вә онлары бир-бириндән ајыран мүһүм әламәтләри фәргләндирә билмишдир.

Мән ејни заманда шакирдләрин мүстәгиллијини вә фәаллығыны даһа да күчләндирмәк мәгсәди илә әдат бәһсини кечәркән мүгајисә үсулундан сәмәрәли истифадә едирәм. Мән бу мәгсәдлә әдатын мә'нача нөвләрини, онларын башга нитг һиссәләриндән фәргини конкрет мисалларла мүгајисәли шәкилдә изаһ едирәм.

Дилимиздә олан «ахы» суал әдатынын чүмлә дахилиндә мә'наны гүввәтләндирмәк мәгсәди илә бир нечә һалда ишләдилдијини јазы тахтасында мисалларла изаһ едирәм:

1. Ахы бир де көрүм достларын кимдир?
2. Кәнди бош гојмаг олмаз ахы.
3. Ахы јерсиз данышмағын нә мә'насы вар?
4. Һавајы нијә зәһмәт чәкирсән ахы.
5. Ахы мән кишијә сөз вермишәм, кәрәк кедәм.
6. Ахы мән дә инсанам, инсан кими јашамаг истәјирәм.

—Ушаглар, көрдүјүнүз биринчи чүмләдә «ахы» чүмлә дахилиндә грамматик мә'наны гүввәтләндириб, суал мәгамында ишләдилдији үчүн әдатдыр. Икинчи чүмләдәки «ахы» мә'наны гүввәтләндирәрәк е'тираз, наразылыг мәгамында ишләдилдији үчүн әдатдыр. Үчүнчү чүмләдәки «ахы» тәәччүб мәгамында, дөрдүнчү чүмләдәки «ахы» мәзәммәт, нәсиһәт мәгамында, бешинчи чүмләдәки «ахы» хәбәрдарлыг етмә, хатырлама мәгамында, нәһајәт алтынчы чүмләдәки «ахы» исә хаһиш—јалварма мәгамында ишләдилдији вә чүмләләрин дахилиндә мә'наны гүввәтләндирдији үчүн әдатдыр.

«Ахы» суал әдатыны бу чүр изаһ етдикдән сонра шакирдләрин дәрсдә мүстәгиллијини вә фәаллығыны артырмаг, ејни заманда дәрси шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк мәгсәди илә әдәбијјатдан кечдикләри Һ. Меһдинин «Һопһоп» әсәриндә олан «ахы» әдатларыны сечмәләрини вә онун һансы мәгамларда ишләдилдијини мүәјјәнләшдирмәләрини тапшырырам.

«Бәс» әдатыны да изаһ едәндә шакирдләри баша салмаға чалышырам ки, бу әдат әсасән суал вә истеһза билдирән

Scanned with MOBILE SCANNER

чүмләләрдә ишләдилир. Ејни заманда данышан шәхсин вәзијјәтинин һисс-һәјәчанлылығыны билдирир вә ифадәни гүввәтләндирир.

Мән бу изаһаты вердикдән сонра синифдә шакирдләрин мүстәгиллијини вә фәаллығыны артырмаг мәгсәди илә онлара белә бир тапшырыг верирәм:

— Ушаглар, мән јазы тахтасында ичәрисиндә «бәс» әдаты олан дөрд чүмлә јазана кими сиз әдәбијјат китабларынызы ачын вә С. Вурғунун «Минкәчевир гәһрәманы» ше'риндә ишләдилмиш «бәс» әдатыны тапын.

Беләликлә, мән бүтүн шакирдләрин диггәтини тамамилә дәрсә чәлб едирәм. Арадан бир нечә дәгигә кечмәмиш шакирдләрдән бири јериндән дилләнир:

— Мүәллим — Бәс кимдир, нәчидир бизим гәһрәман? мисрасында олан «бәс» әдатдыр, өзү дә бурада һәм суал, һәм дә һисс-һәјәчан доғурараг мә'наны гүввәтләндирмишдир.

Сонра мән шакирдләрин диггәтини јазы тахтасында јаздығым чүмләләрә чәлб едирәм. Һәмин чүмләләрдә олан «бәс» әдатынын һансы мәгамларда ишләдилдијини шакирдләрлә бирликдә изаһ етдикдән сонра евә белә бир тапшырыг верирәм.

—Ушаглар, ичәрисиндә «бәс» әдаты олан беш чүмлә јазын вә онун һансы мәгамларда ишләдилдијини мүәјјәнләшдирин.

«Мәкәр» әдатыны изаһ едәркән һәр шејдән әввәл онун јерли диалектдә нечә ифадә едилдијини нәзәрә алырам.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, «мәкәр» әдаты јерли диалектләрдә, о чүмләдән Газах диалектиндә мәјәр-бәјәм-бәәм формасында да ишләдилир. Ејни заманда «бәлкә» күман, шүбһә вә имкан билдирән ара сөзү дә Газах диалектиндә бәјәм-бәәм формасында тәләффүз едилир.

Јерли диалектдә «мәкәр» әдаты илә «бәлкә» ара сөзүнүн арасындакы мүәјјән фонетик охшарлығы (мәкәр-мәјәр-бәјәм-бәәм; бәлкә-бәјәм-бәәм) нәзәрә алараг, онларын арасында олан фәрги ашағыдакы гајдада изаһ едирәм:

—«Мәкәр» әдаты ән чох суал мәгамында ишләдилдији кими, бә'зән тәәччүб, шүбһә мәгамында да ишләдилир. Ејни заманда данышан шәхсин һисс-һәјәчаныны ифадә едир вә мә'наны гүввәтләндирир

«Бәлкә» (јерли диалектдә бәјәм-бәәм кими тәләффүз едилән) ара сөзү исә данышанын өз дедији фикрә мүнасибәтини бу сөз васитәсилә мүәјјәнләшдирир.

1. Мәкәр (мәјәр-бәјәм-бәәм) сән мәни танымырсан?
2. Бәлкә (бәјәм-бәәм) сиздә онлуға хырда ола?

Көрүндүјү кими, биринчи чүмләдә олан «мәкәр» јерли диалектдә «бәјәм-бәәм» кими ишләдилмәсинә бахмајараг, суал-тәәччүб мәгамында ишләдилдијинә вә мә'наны гүввәтләндирдијинә көрә әдатдыр. Икинчи чүмләдәки «бәлкә» сөзү бәјәм-бәәм кими ишләдилмәсинә бахмајараг, чүмләдә мә'на гүввәтлилији јаратмамыш вә күман, имкан билдирән ара сөз кими ишләдилмишдир.

«Јохса» әдатыны шакирдләрә изаһ едәркән һәмин әдатын формача ејни олан «јохса» бағлајычысындан фәргини мүгајисәли шәкилдә баша салырам:

1. Јохса өз-өзүнә һејрансан, нәсән?
2. Ханпәри билмирди хәстәдир, јохса сағламдыр.

Биринчи чүмләдә «јохса» әдатдыр. Она көрә ки, «јохса» әдаты чүмләдә суалла бирликдә тәәччүб билдирир. Ејни заманда чүмләдәки мә'наны даһа да гүввәтләндирир. Бу әдат тәркиб е'тибары илә инкарлыг билдирән «јох» сөзү илә фе'лин «са» шәрт шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Икинчи чүмләдә исә «јохса» шәрт бағлајычысыдыр. Бурада садә чүмләнин һәмчинс үзвләри бөлүшдүрмә мә'насы әсасында бир-биринә бағланмышдыр.

«Олмаја» әдаты да суал билдирир вә бә'зән бунунла јанашы тәәччүб дә ифадә едир.

...Сәксән ајағ, гырх бујнуз.
Олмаја котан ола? (тапмача)

ифадәсиндәки «олмаја» әдаты мә'наны гүввәтләндирмиш, ејни заманда суал вә тәәччүб ифадә етмишдир.

«Көрәсән» әдатыны да изаһ едәркән чалышырам ки, шакирдләр бу әдатла, фонетик тәркибчә буна бәнзәр фе'лин (көрәсән) арзу шәклини бир-бириндән фәргләндирмәји бачарсынлар.

«Көрәсән» әдаты илә «көрәсән» фе'лин арзу шәклинин фәргини мисалларла мүгајисәли шәкилдә ашағыдакы гајдада изаһ едирәм.

1. Көрәсән «Нефтчи» футбол командасы бу илки мөвсүмдә он үч күчлү команда сырасына дахил олачагмы?

2. Мүәллими өзүн кәрәк көрәсән, мәсләһәтләшәсән. Бу чүмләләрин биринчисиндә ишләдилән «көрәсән» әдатдыр,

Scanned with MOBILE SCANNER

Она көрә ки, бурада суал вә тәәччүбетмә мәгамында данышанын һисс-һәјәчаныны даһа да гүввәтләндирмишдир. «Көрәсән» әдаты еј̆ни заманда ајрылыгда мүстәгил мә'нaja малик дејил вә чүмлә үзвү олмур.

Икинчи чүмләдәки «көрәсән» сөзү исә фе'лин арзу шәклиндәдир. Јә'ни фе'лин бу шәкли «көрәсән» әдатындан фәргли олараг мүстәгил мә'наја маликдир, чүмлә үзвү олур вә чох вахт өзүндән әввәл «көрәк» сөзүнүн кәлмәсини тәләб едир.

«Јә'ни» әдаты фонетик тәркибчә «јә'ни» ајдынлашдырма бағлајычысына охшајыр. Буларын чүмлә дахилиндәки мә'на фәргләрини шакирдләрә баша салмаг үчүн мүгајисә үсулундан истифадә едирәм. Ичәрисиндә «јә'ни» бағлајычысы вә «јә'ни» әдаты ишләдилән чүмләләр јазыб, фәргини ашағыдакы гајдада изаһ едирәм.

1. Бу күнкү футбол ојуну һеч бир нәтичә вермәди, јә'ни бир-бир һесабы илә һеч-һечә гуртарды.
2. Јә'ни Молла Нәсрәддин о гәдәр өлү олду ки, бир бүкүм һалваны да јејә билмәди?

Биринчи чүмләдәки «јә'ни» сөзү чүмләдәки фикри ајдынлашдырдығына вә гүввәтләндиричи мә'наја малик олмадығына көрә ајдынлашдырма бағлајычысыдыр.

Икинчи чүмләдә ишләдилән «јә'ни» исә суал мәгамында ишләдилиб мә'наны даһа да гүввәтләндирдији үчүн әдатдыр.

Синтактик чәһәтдән чүмләләри бир-биринә бағлајан «ки» бағлајычысы бә'зән әдат јериндә дә ишләдилир. Белә ки, «ки» бағлајычысы суал чүмләләринин сонуна кәләрәк хәбәрә аид олдугда вә чүмләнин мә'насындакы суалы гүввәтләндирдикдә әдат олур. Еј̆ни заманда чүмләдә ишләдилән әвәзликдән сонра кәләрәк ону башга сөзләрдән фәргләндирир вә даһа чох нәзәрә чарпдырыр.

Бундан башга «ки» әдаты кинаја, е'тираз, тәәччүб-суал мәгамларында да ишләдилир. Мәсәлән:

1. Бура сәнин үчүн курорт дејил ки?
2. Бу палтар онун дејил ки?
3. Ахтардығым шејләр бурада имиш ки? — чүмләләриндә олдугу кими.

Дилимиздә ишләдилән «гој» әдаты илә фе'лин әмр шәклиндә олан «гој» сөзүнү мүгајисәли шәкилдә изаһ едиб, ша-

кирдләрә хатырладырам ки, фе'лин әмр шәклиндә олан «гој» сөзү фе'лләрә әсас олан бүтүн әламәтләрә вә мүстәгил мә'наја маликдир. Чәрәји јахына гој, биз дә наһар едәк—чүмләсиндә олдугу кими.

«Гој» чүмләдә әдат кими ишләдилдикдә исә башга әдатлар кими һеч бир шәкилчи гәбул етмир вә чүмлә үзвү олмур. Бу әдат чүмлә дахилиндә мә'наны даһа да гүввәтләндирир. Әкәр «гој» әдатыны чүмләдән чыхартсаг чүмләнин мәзмунуна хәләл кәлмәз, лакин ифадәнин тә'сири, тону зәифләјәр.

1. Гој фыртына даһа шиддәтлә курласын. (М. Горки, «Фыртына гушу»).
2. Гој совет—болгар достлугу даһа да мөһкәмләнсин—чүмләләриндә ишләдилмиш «гој» әдатыны чүмләдән чыхартсаг ифадәнин тону, тә'сири азалар.

Мән еј̆ни заманда «анчаг», «тәкчә», «јалныз» әдатларыны да бағлајычы вә зәрфлә мүгајисәли шәкилдә шакирдләрә өјрәтмәјә чалышырам.

Шакирдләр чох вахт грамматик тәһлил заманы әдатла башга охшар нитг һиссәләрини бир-биринә гарышдырыр вә буларын фәргини мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу чүр фәрги вә долашығлығы арадан галдырмаг мәгсәди илә әввәлки дәрсдә шакирдләрә белә бир тапшырыг верирәм.

—Ушаглар, тапшырыг дәфтәрләриниздә «анчаг», «тәкчә,» «јалныз» сөзләри иштирак едән чүмләләр јазын. Нөвбәти дәрсдә евә вердијим һәмин тапшырығы синифдә јохларкән шакирдләрин јазлыгларыy чүмләләрдән характерик оланларыны тахтаја јаздырырам.

1. Мөһкәм билик әлдә етмәк үчүн анчаг чохлу охумаг лазымдыр.
2. Чох јоргун идим, анчаг јатмаг истәмирдим.
3. Јығынчагда тәкчә сәнин чыхышын курултулу алгышларла гаршыланды.
4. Бу гаранлыг кечәдә узун јолу тәкчә кәлмишәм.

Һәмин чүмләләри јазы тахтасында јаздырдығдан сонра бүтүн шакирдләрин диггәтини јазы тахтасында јазылмыш чүмләләрә чәлб едирәм. Изаһ едирәм ки, биринчи чүмләдә ишләдилмиш «анчаг» һаггында данышылан шејә истисна етмәк сәчијјәси дашыјыр вә мә'наны гүввәтләндирир. Она

Scanned with MOBILE SCANNER

көрә дә бурада әдатдыр. Икинчи чүмләдәки «анчаг» сөзү исә ики садә фикри бир-биринә бағлајан гаршылыг бағлајычысыдыр. Үчүнчү чүмләдә ишләдилән «тәкчә» һаггында данышылан һадисәни фәргләндирдији вә мә'наны гүввәтләндирдији үчүн әдатдыр. Дөрдүнчү чүмләдәки «тәкчә» сөзү исә һеч бир мә'на гүввәтлилији јаратмадығына көрә мигдар зәрфидир.

«Тәки» әдаты да фонетик тәркибчә «тәки» гошмасына ујғун кәлир. Она көрә дә гошманы гысача олараг бир даһа шакирдләрә хатырладыб дејирәм ки, билдијиниз кими дилимиздә елә гошмалар вардыр ки, онлар өзүндән әввәл кәлән сөзүн адлыг, јијәлик һалда олмасыны тәләб едир вә бәнзәтмә, мүгајисә билдирир. («Кими», «тәк», «тәки» белә гошмалардандыр).

Дилимиздә «тәки» гошмасына ујғун «тәки» әдаты да вардыр ки, «тәки» гошмасындан фәргли олараг арзу, истәк, разылыг мәгамларында ишләдилир вә чүмләдә мә'наны гүввәтләндирир. Бу гајдада шифаһи изаһат вердикдән сонра «тәки» гошмасы илә «тәки» әдатынын фәргини мисалларла изаһ етмәјә башлајырам.

1. Елман гызыл тәки огландыр.
2. Тәки сән дә онун кими чалышган ол.

Биринчи чүмләдә ишләдилән «тәки» сөзү васитәсилә Елман гызыла бәнзәдилдијинә вә һеч бир мә'на гүввәтлилијинә малик олмадығына көрә гошмадыр. Икинчи чүмләдә ишләдилән «тәки» исә арзу, истәк мәгамында ишләдилдијинә вә мә'на гүввәтлилији јаратдығына көрә әдатдыр.

«Да» (дә) әдаты да фонетик тәркибчә «да» (дә) бағлајычысына охшадығы үчүн јенә мүгајисә үсулундан истифадә едирәм.

Иштирак билдирән бағлајычылар һаггында тәкрар сорғу-суал апардыгдан сонра ичәрисиндә «да» «дә» иштирак едән бир нечә чүмлә јазыб, әдатла бағлајычынын фәргини изаһ едирәм.

Кәрим КӘРИМОВ,
Имишли шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

НИТГИ ҮСЛУБИ ЧӘҺӘТДӘН ЗӘНКИНЛӘШДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

«Мәктәбдә мәдәни адамлар јетишдирмәк үчүн тәкчә нитгин дүзкүнлүјүнә фикир вермәк аздыр; бурада ејни заманда нитгин ифадәли вә сәлис олмасы, тәкмилләшмәси јоллары илә дә мәшғул олмалы вә шакирдләрә сөз сәнәтинин әсаслары һаггында мә'лумат верилмәлидир». Профессор А. Абдуллајевин «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә (1963-чү ил, икинчи бурахылыш) чап олунмуш бир мәгаләсиндә ирәли сүрдүјү бу фикир, өз актуаллығы илә кениш мүәллимләр күтләсинин үрәјиндән хәбәр верир вә һазырда дил вә әдәбијјат фәнләринин тә'лиминдә мөвчуд олан чидди бир гусуру—үслубијјат мәсәләләринә әһәмијјәт верилмәмәси кими зәрәрли бир һалы тә'хирә салмадан арадан галдырмаға чағырыр.

Доғрудан да Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдрисиндә хошакәлмәз бир һал һөкм сүрмәкдәдир. Белә ки, истәр програмларда, истәрсә дә дәрсликләрдә үслубијјат мәсәләләри барәдә бирчә кәлмә дә олса данышылмыр, бу мүһүм саһәјә аид шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаратмаг, ән зәрури олан бачарыг вә вәрдишләр тәрбијә етмәк үчүн аз да олса вахт ајрылмыр, кичик бир методик көстәриш вә ја мүвафиг чалышма нүмунәләри белә верилмир. Әлбәттә, бу, нормал вәзијјәт дејилдир. Әкәр биз, һәгигәтән, тә'лими һәјатла әлагәләндирмәк, бөјүмәкдә олан коммунизм гуручуларыны кәләчәк һәјатда, истеһсалатда, мәишәтдә онлара лазым олачаг билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаг истәјириксә, онда һөкмән үслубијјат мәшғәләләринә кениш јер вермәлијик. Чүнки фикир вә һиссләримизи, дујғу вә дүшүнчәләримизи ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан васи-

Scanned with MOBILE SCANNER

тәләрдән дүзкүн вә јериндә истифадә етмәји өјрәдән бир елм олмаг е'тибары илә үслубијјат чох бөјүк практик әһәмијјәтә маликдир. Буна көрә дә, мәктәбләримиздә грамматика тәдрисинә ајрылмыш саатларын мүәјјән һиссәсини алыб үслубијјата вермәк, ејни заманда шакирдләр үчүн тезликлә үслубијјата даир ајрыча бир дәрс китабынын јазылыб нәшр олунмасыны тәшкил етмәк лазымдыр.

Мөвчуд чәтинлијә бахмајараг, грамматика вә әдәбијјат тә'лиминин мүвафиг мәрһәләләриндә, јазы тәһлили дәрсләриндә вә әлавә мәшғәләләр заманы мән, шакирдләрә үслубијјата даир мүәјјән билик вә мә'лумат верир, онларын јазылы вә шифаһи нитгини үслуби чәһәтдән сәлисләшдирмәјә, зәнкинләшдирмәјә вә тәкмилләшдирмәјә чалышырам. Дәрс илинин әввәлиндә VIII синифдә бу мәгсәдлә бүтөв бир дәрсдән (грамматиканын һесабына) истифадә едирәм. Бу дәрсдә үслубијјат вә үслуби хәталар һаггында шакирдләрә тәхминән ашағыдакы мәзмунда мә'лумат верир вә онларда үслубијјата даир үмуми анлајыш јарадырам.

Сөһбәтә шакирдләрә таныш олан мәсәләләрдән башлајараг гејд едирәм ки, мә'лум олдуғу үзрә, фонетикада нитг сәсләри, онларын хүсусијјәтләри; морфолокијада сөзләр, онларын гурулушу, төрәмә вә дәјишмә хүсусијјәтләри; синтаксисдә исә сөз бирләшмәләри вә чүмлә, чүмләнин гурулушча вә интонасијаја көрә нөвләри, дурғу ишарәләри, бунларын ишләнмә гајдалары вә бир сыра дикәр һадисәләр өјрәнилир. Демәли, фонетика, морфолокија вә синтаксис дилдән бәһс едән елм саһәләридир. Онлар кими үслубијјат да дилә аид олан бир елмдир. Үслубијјат — фикир вә һиссләримизи ифадә етмәк үчүн дилин малик олдуғу васитә вә имканлары өјрәдән бир елмдир. Үслубијјатда сөзләрин, ифадәләрин вә чүмләләрин мә'на вә тә'сир гүввәти чәһәтдән мүгајисә едилиб сечилмәси вә бунлардан һансынын даһа үстүн олмасы, мәгсәдә даһа чох ујғун олмасыны мүәјјәнләшдирмәк јоллары ајдынлашдырылыр. Јә'ни үслубијјат нитгдән садәлик, ајдынлыг, дәгиглик вә аһәнкдарлыг тәләб едир. Буну да билмәк лазымдыр ки, грамматик гајдалара ујғун гурулмуш бир чүмлә үслубијјат нөгтеји-нәзәриндән мәгсәдәмүвафиг олмаја да биләр, јә'ни гүсурлу да ола биләр. Дејиләнләри даһа ајдын баша дүшмәк үчүн мүвафиг мисаллары нәзәрдән кечирәк.

1. Меһман кәләндә она дејәрсиниз ки, бу мәсәләдә һагга тәрәфдар олсун. (С. Р.) 2. Меһман кәләндә она бу мәсәләдә

һагга тәрәфдар олмасыны дејәрсиниз. Көрүндүјү кими, грамматик чәһәтдән бу чүмләләрин һәр икиси дүзкүндүр. Лакин мә'наны һәр икиси ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә ифадә етмир. Биринчи чүмләдә фикир ајдын, дүрүст вә тәбии ифадә олундуғу һалда, икинчи чүмләдә бир гәдәр сүн'и вә тутгун ифадә олунур. Демәли, бу тәсадүфдә садә чүмләјә нисбәтән мүрәккәб чүмлә үслуби чәһәтдән мәгсәдә даһа мүвафиг кәлир. Јахуд да бу мисаллары мүгајисә едәк. 1. Һәр кәс өз вәтәнини көз бәбәји кими горумалыдыр. 2. Һәр кәс өз вәтәнини чидди сурәтдә горумалыдыр. Көрүндүјү кими, бу садә чүмләләрдән биринчиси үслуби чәһәтдән даһа үстүндүр; чүнки икинчи чүмләјә нисбәтән фикри даһа долғун, чанлы вә тә'сирли әкс етдирир. Лакин бу да мүмкүндүр ки, башга бир тәсадүфдә мәтндәки шәраитиндән вә ишләмә мәгамындан асылы олараг, мүрәккәб чүмләјә нисбәтән садә чүмлә мәгсәдә даһа ујғун кәлсин. Белә дә ола биләр ки, мүхтәлиф чүмлә вариантлары мәгсәдә ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә хидмәт етсин. Буну ашағыдакы мисалларын мүгајисәсиндән ајдын көрмәк олар.

1. Инсан һәјатында елә күнләр олур ки, ширин хатирәләри өмүр боју унудулмур; инсан һәјатында ширин хатирәләри өмүр боју унудулмајан күнләр олур. 2. Мешәдә минләрчә дөјүшчүнүн јерләшмәсинә бахмајараг, бир сәс белә ешидилмирди; һәрчәнд мешәдә минләрчә дөјүшчү јерләшмишди, амма бир сәс белә ешидилмирди.

Демәли, үслубијјат—фикир вә һиссләри даһа дүрүст вә сәрраст ифадә етмәк үчүн дилин малик олдуғу имкан вә васитәләрдән истифадә етмәк үсулларыны, гајда-ганунларыны өјрәдән бир елмдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дилин малик олдуғу имкан вә васитәләрдән лазыми дәрәчәдә истифадә едә билмәк, мүнасиб сөз вә ифадәләр сечәрәк үслубча гүсурсуз чүмләләр гура билмәк—адамын дилә бәләд олма дәрәчәсиндән, онун билик, мәдәнијјәт вә үмуми инкишаф сәвијјәсиндән чох асылыдыр.

Бу гәдәр изаһатдан сонра әлагәдар бир шәкилдә шакирдләрә Л. Толстој, М. Горки, А. П. Чехов, В. Мајаковски, Н. Кәнчәви, М. Фүзули, Ч. Чаббарлы, С. Вургун вә М. Ибраһимов кими бөјүк сәнәткарларын сөзә нечә тәләбкарлыгла јанашмаларындан вә ондан нечә гәнаәтлә истифадә етмәлә-

Scanned with MOBILE SCANNER

риндән, өз әсәрләринин дили үзәриндә нечә сәбр вә диггәтлә ишләдикләриндән, үмумиҗјәтлә, дилин тәмизлији вә сафлығы уғрунда јорулмаг билмәдән нечә мүбаризә апармаларындан гыса сөһбәт ачыр вә бу мәшһур јазычыларын сөзүн гүдрәт вә ләјагәтинә аид сөјләмиш олдуглары мә'лум фикирләрдән мисаллар кәтирирәм. Еjни заманда изаһ етдикдән сонра бу мисаллары шакирдләрин «Үслубиҗјата аид чалышмалар» дәфтәринә јаздырырам.

Даһа сонра конкрет мисаллар әсасында истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи нитгдә мүшаһидә олунан үслуб хәталары, онларын башлыча нөвләри һаггында изаһат верир вә бунунла да «Үслубиҗјата аид үмуми мә'лумат» мөвзусунда кечдиjим дәрси тамамлајырам.

Гејд етмәлијәм ки, үслубиҗјат мәсәләләринә даир шакирдләрә үмуми анлајыш вермәк мүсбәт нәтичәләрә сәбәб олур. Тәчрүбә көстәрир ки, белә мәшғәләләрин тә'сири илә шакирдләр синифдә кечдикләри, јахуд мүстәгил мүталиә етдикләри бәдии әсәрләрин дилиндәки сәнәткарлыг чәһәтләринә даһа шүурлу мүнасибәт көстәрир вә бу кими хүсусиҗјәтләри нисбәтән асан дәрк едирләр. Бундан башга онлар иншә вә ифадә јазыларында өз фикир вә һиссләрини даһа салис, даһа ифадәли вә рәнкарәнк васитәләрлә вермәјә чалышырлар.

Мән дәрс или әрзиндә үслуби чалышмалар ишини мунтәзәм сурәтдә давам етдирир, мүвафиг мәшғәләләр васитәсилә бир тәрәфдән шакирдләрин нитгиндә мејдана чыхан үслуб хәталарыны ләғв етмәјә, дикәр тәрәфдән онларын үслубиҗјата аид билик вә тәсәввүрләрини даһа да дәринләшдирмәјә вә кенишләндирмәјә сә'ј едирәм. Мәсәлән, садә чүмләнин синтактик тәһлили илә әлагәдар бир сурәтдә Азәрбајчан дилиндә сөз сырасынын үслуби хүсусиҗјәтләрини шакирдләрә өјрәдирәм. Бу заман лазыми мисаллары мүасир бәдии нәсримиздән көтүрүрәм.

Нитгдә идиоматик ифадәләрдән, аталар сөзү вә мәсәлләрдән, бөјүк сәнәткарларын, алимләрин вә ичтимаи хадимләрин сөјләмиш олдуглары һәкиманә сөзләрдән јерли-јериндә истифадә етмәк нитги зинәтләндирир, онун тә'сир гүввәсини артырыр, даһа да образлы вә ифадәли едир. Буну нәзәрә алараг, үслубиҗјата аид апардығым мәшғәләләрдә шакирдләри белә нитг ваһидләри үзәриндә дә ишләдирәм.

Конкрет мисаллар әсасында ушаглара баша салырам ки, идиоматик ифадәләр бир нечә сөздән әмәлә кәлиб ваһид бир мә'на билдирән сабит сөз бирләшмәләридир. Бунлары һиссәләринә ајырмаг вә башга дилләрә тәрчүмә етмәк олмаз. Идиоматик ифадәләр фикир вә һиссләри чох тутарлы вә образлы әкс етдирир. Буна көрә дә идиоматик ифадәләрдән истифадә етмәк нитги бәдии, чанлы вә рәнкарәнк едир.

1. Лап карыхмышам; Лап башымы итирмишәм.

2. Фәрһады көрмәји чох арзулајырам; Фәрһаддан өтрү бурнумун учу көјнәјир. 3. Әсәбиләшдим; чин вурду башыма. 4. Зенфиранын сөзү мәнә чох тә'сир еләди; Зенфиранын сөзү мәнә јаман јер еләди. 5. Бизим пычылдашмағымыздан шүбһәләнди; бизим пычылдашмағымыз үрәјинә хал салды. Бу кими мисаллары шакирдләрә мүгајисә етдирдикдә дејиләнләри онлар даһа ајдын вә әјани баша дүшүрләр. Шакирдләр өзләри мүстәгил нәтичә чыхарырлар ки, идиоматик ифадәләр иштирак едән чүмләләр (биринчи вариантдакы чүмләләрә нисбәтән) мә'наны даһа чанлы вә образлы ифадә едир.

Аталар сөзү вә афоризмләрин мә'на вә сәнәткарлыг хүсусиҗјәтләри барәдә дә шакирдләрә кениш анлајыш верирәм. Әввәлчә, өзүм мүвафиг мисаллар көстәрәрәк гејд едирәм ки, аталар сөзү вә мәсәлләр шифаһи халг јарадычылығынын мәһсулудур. Бу надир сәнәт инчиләри һәјатда сынагдан чыхарылмыш дәрин мә'на вә фикирләрлә долудур. Аталар сөзләри вә мәсәлләр өз јығчамлығы, мә'на вә мәзмун дәринлији чәһәтдән диггәти чәлб едир вә бөјүк сәнәткарлыг хүсусиҗјәтләринә маликдир.

Афоризмләр исә ајры-ајры алим, јазычы вә хадимләр тәрәфиндән сөјләнмиш һикмәтли ифадәләрдир. Бунлар да кениш бир мә'наны гыса вә сәрраст ифадә етмәси нөгтеји-нәзәриндән аталар сөзүнү хатырладыр. Истәр аталар сөзү вә мәсәлләр, истәрсә дә афоризмләр мүдрик зәка мәһсулу олуб, сөз сәнәтинин зирвәсини тәшкил едир. Чүнки бунлар олдугча кениш бир мәзмуну сон дәрәчә јығчам вә ајдын әкс етдирир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сөздән бачарыгла истифадә етмәк, фикри гыса, ајдын, ејни заманда дәгиг вә тә'сирли ифадә етмәк сөз сәнәтинин ән биринчи шәртидир. Бу чүр габилиҗјәт вә бачарыға малик олмаг—шәхсин јүксәк мәдәниҗјәтә вә инкишаф сәвиҗјәсинә малик олдуғуну көстәрир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Гејд едирәм ки, бөјүк ингилаб даһиси олан В. И. Ленинин әсәр вә чыхышлары бу кими нитг нүмунәләри илә зәнкиндир. В. И. Ленинин әсәр вә чыхышларында јүзләрчә гыса, ајдын вә тутарлы дејилмиш, һәдәфә сәрраст дәјән афористик ифадәләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, 1917-чи илдә ингилаби мүбаризә күнләриндә матрослар «Правда» гәзети редаксијасына зәнк вуруб сорушурлар: «Сабаһ нүмајишдир, биз өзүмүзлә силаһ көтүрәк, јохса јох?» Бу заман Ленин јолдаш онлара белә чаваб верир: «Биз гәзет ишчиләри һара кедириксә, һәр чүр тәсадүфә гаршы гәләми өзүмүзлә көтүрүрүк». Матрослар Ленинин баша дүшүрләр. Көрүндүјү кими, нечә дә гыса вә сәрраст дејилмишдир. Бөјүк натиг олан В. И. Ленин өз садә вә доғру сөзләри илә халг күтләләринә сон дәрәчә гүввәтли тә'сир едир, онлара мүбаризә вә һәгигәт һисси ашылајырды. А. М. Горки гејд едир ки, Ленинин нитги һәмишә һәгигәти дујмаға сәбәб олурду.

Һәјат тәчрүбәси көстәрир ки, узунчулуг, мә'насыз вә мәнтигсиз данышыг динләјичинин наразылығына сәбәб олур вә өз мүәллифини һөрмәтдән салыр. Азәрбајчанын даһи шаири Низами Кәнчәви мәһз бу мә'нада чох көзәл демишдир:

Аз сөзүн инчи тәк мә'насы солмаз,
Чох сөзүн кәрпич тәк гијмәти олмаз.

Бу чүр изаһат вә мисаллар әсасында шакирдләрин диггәтинә чатдырырам ки, јүксәк нитг мәдәнијјәти нормаларына јығчам, сәлис вә чанлы данышыг габилијјәтинә јијәләнмәк үчүн аталар сөзү вә афористик ифадәләр үзәриндә ишләмәк, бунлардакы мә'на дәринлијини вә ифадә садәлијини, сөзләрин сечилиб јерләшдирилмәси хүсусијјәтләрини мүшаһидә етмәк, чанлы бир нүмунә кими чох әһәмијјәтлидир.

Аталар сөзү вә афоризмләрдәки сәнәткарлығы шакирдләрә шүурлу сурәтдә дәрк етдирмәк вә бу кими нүмунәләр васитәсилә онларын нитгини инкишаф етдириб зәнкинләшдирмәк үчүн мүхтәлиф иш нөвләриндән истифадә едирәм. Мәсәлән, мүәјјән бир аталар сөзүнү вә афористик ифадәни шакирдләрә вериб, онун мә'насыны ачмағы тәләб едирәм. Изаһетмә әмәлијјаты ики чүр: ја јазылы, ја да шифаһи олараг һәјата кечирилир. Тәчрүбә көстәрир ки, һәр ики иш нөвү чох мараглы вә фајдалыдыр. Әкәр шакирд тәгдим олунмуш аталар сөзү вә ја афористик ифадәнин мә'насыны јазылы сурәтдә ачыб изаһ едирсә, нәтичәдә кичик һәчмли бир инша јазмыш олур ки, бу да онларын јазылы нитгинин вә мүһакимә габилијјәтләринин инкишафына чох көмәк едир. Икинчи һалда исә ушагларын шифаһи нитги вә тәфәккүрү инкишаф етдирилмиш олур. Һәр ики һалда шакирдләр, әлбәттә, нағыл үсулундан дејил, тәһлил, изаһ үсулундан истифадә едәрәк өз фикирләрини әсасландырыр вә мүәјјән нәтичәләр чыхарырлар ки, бу да онларын әгли мүстәгиллијини даһа да артырыр. Ашағыда мәшғәлә заманы истифадә етдијим аталар сөзү вә афористик ифадәләрдән нүмунә үчүн бир нечәсини көстәрирәм.

Нә шөһрәт, нә јуху, нә дә ки, јемәк
Һәјатын мә'насы олмасын кәрәк.
(Н. Кәнчәви.)

Сәадәт камалла јетишир баша,
Халга һөрмәт елә, әдәблә јаша!
(Н. Кәнчәви.)

Бөјүк тәбиәтләр јараныр аз-аз,
Һәр јердә һәр заман инчи тапылмаз.
(С. Вурғун.)

Халг разы галмаса, бир һөкмдардан
Һакими гурд кими дидәчәк заман.
(С. Вурғун.)

Сојуг мәзара да зинәтдир инсан.
(С. Вурғун.)

Сөз инсан гүдрәтинин сәркәрдәсидир.
(В. Мајаковски.)

Өлмәк фәлакәт дејил, јашамамаг фәлакәтдир.
(А. Барбүс.)

Әсил сәадәт сәмәрәли зәһмәтдән сонра едилән истираһәтдәдир. (И. Кант.)

Сүрүнә-сүрүнә јашамагданса, ајаг үстә өлмәк даһа шәрәфлидир. (Д. Ибаррури.)

Аталар сөзү:

Баға бахарсан бағ олар, бахмазсан дағ олар.
Көлкәдә битән ағачын көлкәси олмаз.
Ағач бар кәтирдикчә башыны ашағы дикәр.
Адын нәдир? — Рәшид.—Бирин де, бирини ешит.
Иш адамы сафа чыхардар вә с.

Синиф вә синифдәнхарич мәшғәләләрдән әлавә шакирдләри аталар сөзү вә афоризмләр үзәриндә евдә дә ишләдирәм.

Scanned with MOBILE SCANNER

һәртәрәфли һазыр олмағын зәруриліјі һаггындакы сөһбәтини Чәмил сурәтинин үзәринә кәтирәрәк деди:

— Ушаглар, Чәмил дә Таһир кими кәнд мәктәбини битирәндән сонра бир күн бу мә'дәнләрә кәлмиш, әмәк сајәсиндә чәтинликләрә синә кәрәрәк билик вә тәчрүбә газанмыш, габагчыл бир уста олмушдур. Артыг әмәк адамларынын өн сырасында олан Чәмил Бакыја узун иллә\u0440дән бәри шөһрәт газандыран, ону бүтүн дүнјаја танытдыран, Вәтәнимизин гүдрәт вә гүввәтини артыран «гара гызылын» үмуми ишимизин хејринә нә дәрәчәдә лазым олдуғуну јахшы дәрк едирди. Буна көрә дә ишләмәјә јенијә кәлән Таһирә нефт мә'дәнләри һаггында билдикләриндән, ешитдикләриндән һәвәслә данышырды. Мүәллим Чәмилин сөһбәтиндән истифадә едәрәк шакирдләрдә нефт сәнајеси һаггында дүзкүн тәсәввүр јаратмаға чалышды. «Кечмишдә вә инди» башлығы алтында, дивара ики шәкил асмагла Бакынын нефт мә'дәнләриндә ишләјән әмәк адамларынын һәјаты илә мүгајисәли шәкилдә шакирдләри таныш етди. Өлкәмиздә әмәк адамларына верилән гијмәтдән, онлара едилән һөрмәтдән, нефт сәнајесинин ән јени техника илә тәчһиз едилдијиндән, әмәјин шан-шөһрәт, гәһрәманлыг ишинә чеврилдијиндән бәһс етди.

Мүәллим дәрсин сонунда Чәмиллә Таһирин мүгајисәли сәчијјәсини јазмағы шакирдләрә тапшырды.

Шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә әгли әмәјин ролу бөјүкдүр. Әгли әмәк әмәјә мәһәббәт, әмәк адамларына һөрмәт һисси тәрбијә едир. О, ејни заманда шакирдләрдә елми-материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, онларын мараг, ирадә вә һиссләринин тәрбијәсинә, нәһајәт, һәјат идеалларынын формалашмасына көмәк едир. Үмумтәһсил фәнләриндә, о чүмләдән әдәбијјат фәнинин тәдрисиндә дә бу чүр әхлаги кејфијјәтләрин тәрбијәси шакирдләрдә бирдән-бирә јаранмыр. Әдәбијјат дәрсләриндә әмәк мөвзулары мүәллим вә ја мүәллимин көмәји илә шакирдләр тәрәфиндән, онларын билик вә тәчрүбәсиндән истифадә етмәк јолу илә изаһ едиләрсә, бу иш систематик олараг апарыларса, шакирдләрин шүуруна тәдричән тә'сир етмәклә, онларын әмәјә һазырланмасына наил олмаг олар. 31 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Әләға Һејдәрли VI синифдә Низаминин «Кәрпич кәсән кишинин дастаны»ны кечәркән, мәһз бу јолла һәрәкәт етди. О, изаһатыны «Кәрпич кәсән кишинин дастаны»нын мәзмуну илә мәһдуд-

лашдырмады. Әмәјин гадир күчүндән, онун јаратдығы харугәләрдән данышмагла бәрабәр, зәһмәт чәкмәдән әсил мә'нада јашамағын мүмкүн олмадығы фикрини шакирдләрә изаһ етди. Сонра онларын диггәтини әсәрдә тәсвир едилән гоча илә чаванын мүкалимәсинә чәлб етди.

Мүәллим һәр ики сурәтин әмәјә мүнасибәтини ајдынлашдырмаг мәгсәди илә ашағыдакы суалларла шакирдләрә мүрачиәт етди:

1. Чаван оғлан әмәјә нечә мүнасибәт бәсләјир?
2. Гоча нә илә фәхр едир?
3. Шаир әсәрдә әмәјә вә әмәкчи инсанлара нечә гијмәт верир?

Шакирдләр бу суаллара мүвәффәгијјәтлә чаваб вердиләр. Мүәллим онларын чавабларыны јекунлашдырараг деди: Низами бу әсәрдә үмумиләшдирилмиш чаван оғлан сурәти илә әмәјә хор бахан, муфтәхорлуг едән, јүнкүл јолла һәјат кечирмәјә алышан, әмәјин гәдир-гијмәтини билмәјән адамлара гаршы нифрәт, гочанын сурәтиндә өз әмәји илә фәхр едән, ону һеч бир шејлә дәјишмәјән, әмәји севән адамлара мәһәббәт һиссини ифадә етмишдир.

Мүәллим јазы тахтасында гочанын дили илә ифадә едилән сон ики мисранын мә'насыны ушаглара даһа дәриндән дәрк етдирмәк мәгсәди илә һәмин мисралары өз тәчрүбәләриндән кәтирилән мисалларла әлагәдар изаһ етмәји шакирдләрә тапшырды. Онлар тәчрүбәләриндән мараглы һадисәләр данышдылар. Шакирдләрдән бири деди:

— Мәним шәхси китабханамда чохлу китаб вардыр. Лакин бир нечәсинин чилди көһнәлмиш вә чырылмышды. Мән буну һеч кәсә демәдим. Бу иши тәкчә көрмәји, өз гүввәми јохламағы гәрара алдым. Нә үчүн шәхси китабларымдан өтрү башгаларына әзијјәт верәјдим. Мән чилдини дәјишдирәчәјим китаблардан бирини сөкдүм, онун нә чүр дүзәлдилмәсини өјрәнәндән сонра чилди көһнәлмиш, чырылмыш китаблары сәлигәјә салдым.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирддә инам јаратмаг үчүн һәр һансы бир нөвдән олан әмәјин романтикасыны шакирдләрин гаршысында ачмаг, әмәјин ичтимаи ролуну, онун мә'на вә әһәмијјәтини онлара ајдынлашдырмаг әсас мәсәләдир. 31 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллимләриндән Әләға Һејдәрли тә'лим просесиндә һәмишә бу чәһәтә диггәт јетирир. О, VI си-

Scanned with MOBILE SCANNER

нифдә Гылман Мусајевин «Матрос тоггасы» һекајәсини кечәркән, дәнизчиләрин әмәји илә шакирдләри јахындан таныш етди. О, әввәлчә дәнизчиләрин һәјатыны ушагларын јадына салмаг мәгсәди илә бу мөвзуда јазылмыш әсәрләри шакирдләрә хатырлатды. Ушаглар бу һагда олан бир сыра кинофилмләрин, ајры-ајры һекајәләрин адларыны һәвәслә чәкдиләр. Һәтта мүәллим бир-ики әсәрин мәзмунуну данышмаг үчүн шакирдләрә имкан верди. Бу чүр мараглы кириш мүсаһибәсиндән сонра шакирдләрин диггәтини «Матрос тоггасы» һекајәсинин мәзмунуна чәлб етмәк үчүн һекајәнин гыса мәзмуну педагожи бир мәһарәтлә шакирдләрә данышды.

О, әсәрин әсас гәһрәманы олан Сирач Бәшировун «Азәрбајчан» кәмисинә шакирд-матрос кәлдији күндән өз иши, бачарығы вә көзәл хасијјәтләри илә коллективчилик руһу, горхмазлығы, ишкүзарлығы, әмәксеврлији вә зирәклији илә кәми һеј'әтинин һөрмәт вә рәғбәтинә нечә наил олмасындан бәһс етди.

Мүәллимин нағылынын тә'сири дә мәһз бунда өзүнү көстәрди. О, һисс вә һәјәчанла, сөзләри илә һәрәкәтләри арасында вәһдәт јаратмагла, јери кәлмишкән диалоглары образлы ифадә етмәклә һекајәнин гыса мәзмунуну елә тә'сирли данышды ки, санки Сирач тәкчә кәми һеј'әти тәрәфиндән дејил, шакирдләр дә ону мүшаһидә едир, онун бачарыг вә ишкүзарлығынын шаһиди олур, кәми һеј'әти илә бирликдә Сирачын әмәк саһәсиндәки мүвәффәгијјәтинә севинирдиләр. Дәрсин бу шәкилдә гурулмасы шакирдләрдә әмәјә мәһәббәт һиссини тәрбијә етди, ејни заманда шакирдләрдә Сирач кими олмаг, онун кими ишләмәк арзусу доғду.

173 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Чимназ Әлијева VI синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасында «Минкәчевир гәһрәманы», «Гәһрәманын зәфәри» вә «Јени шәһәр» нәғмәләрини кечәндә мәһз бу чәһәтә фикир верди. О, Вәтәнимиздә сосиализм гуручулуғу илә әлагәдар олараг, Минкәчевирдә кедән нәһәнк тикинти-абадлыг ишләриндән вә әмәк адамларындан шакирдләрә әтрафлы данышды. Тикинти мејданчасында јени техника илә тәчһиз едилмиш вә механикләшдирилмиш әмәк просесиндән бәһс етмәклә шакирдләри техники әмәклә дә таныш етмәји унутмады.

О, механикләшдирилмиш һиссәләрлә вә машынларда тикинти мејданчасында көрүлән гызғын иши шакирдләрин тәсәввүрүндә чанландырмаг үчүн ашағыдакы парчаны јазы тахтасына јазды:

«Чар чәкир чархларын чахнашыг сәси,
Чар чәкир, гышгырыр нәһәнк маторлар.
Гызыр балталарын полад пәнчәси,
Илдырым... Илдырым вурур Боз дағы!
О дашлы-гумсаллы килли торпағы,
Удур, лај-лај удур екскаваторлар,
Һај салыр, гышгырыр нәһәнк маторлар
Инсанлар гајнашыр... мејдан дарысгал».

Сонра мүәллим, өз вәтәндашлыг борчуну лајигинчә јеринә јетирән, јени техниканын дилини өјрәнәрәк тикинти саһәсиндә чалышан гәһрәман әмәк адамларынын үмумиләшдирилмиш сурәти олан Сарванын физики вә мә'нәви инкишафыны, адлы-санлы екскаваторчу олдуғуну көстәрән ашағыдакы мисраја мүрачиәт едир:

«Бир-биринә говушдурур ајры дүшмүш ики дағы...».

Әмәјин бәдии тәсвирини нүмајиш етдирән бу мисра шакирдләри әсәрин гәһрәманы Сарванын бөјүк әмәји илә, онун гүдрәт вә гүввәти илә таныш едир. Онлары инандырмаға чалышыр ки, инсан һәјатда һәр шејә гадирдир. Инсанын һүнәри вә инсан әмәјинин мәһсулу олан машынын күчү дағларын көкүндән гопарылмасына, Күрүн чиловланмасына, јер гатларынын сөкүлмәсинә гадирдир.

Беләликлә, мүәллим әмәк гәһрәманларынын характерини, онларын јени инсана хас олан јени кејфијјәтләринин шакирдләрә изаһ етмәклә онларда истеһсалата, әмәјә рәғбәт, әмәк адамларына һөрмәт һисси ојатмаға чалышды.

Әдәбијјат дәрсләриндә һәр бир мүәллим әмәк мөвзуларыны тәдрис едәркән, инсаны јарадан, инсан чәмијјәтини јашадан мүхтәлиф нөвлү әмәјин мәзмунуну шакирдләрә баша салмалы, нәчиб иш олан әмәјә мәһәббәт вә әмәк адамларына дәрин һөрмәт бәсләмәк руһунда тәрбијә етмәклә јанашы, онларда мүнтәзәм әмәк вәрдишләрини јаратмалыдырлар.

Scanned with MOBILE SCANNER

1. Чүмлә гурулушундакы үслуб сәһвләри.
2. Грамматик сәһвләрдән төрәјән үслуб сәһвләри.
3. Јазынын мәзмунуна аид сәһвләр.

1. **Чүмлә гурулушундакы үслуб сәһвләри.** (Од дүшмүшдү хырмана, Јанғыны сөндүрмәјә бөјүкләр, ушаглар чалышырдылар).

2. **Мәзмунча бир-биринә јахын олан чүмләләрдә ејни сөзләрин тәкрары.** (Сәрчә деди:—Билирәм ки, бөјүмәз,—деди —Анчаг мән өз дүшмәнчилијими билдирирәм—деди).

Грамматик сәһвләрдән төрәјән үслуб сәһвләри

1) Ујғун олмајан бағлајычыларын ишләдилмәси нәтичәсиндә (Сығырчын деди:— Мән дә билирәм ки, бу алову бир дамла су сөндүрмәз, һәм дә бунунла, өз достлуғуму билдирирәм мән).

2) Хәбәрин өз јериндә ишләдилмәмәси. (Јанғыны сөндүрмәјә кәлдиләр, кәнддә ким варса).

3) Мүбтәданын өз јериндә ишләдилмәмәси. (Һәм дә бунунла өз достлуғуму билдирирәм мән).

4) Узлашма хәтасы. (Јанғыны сөндүрмәјә кәлдиләр, кәнддә ким варса) вә с.

Јазынын мәзмунуна аид олан сәһвләр

1. Ифадәнин мәтни дүзкүн баша дүшүлмәмишдир.
2. Ардычыллыг позулмушдур.
3. Абзас көзләнилмәмишдир.
4. Лазыми нәтичә чыхарылмамасы вә с.

Һәр бир шакирдин бурахмыш олдуғу сәһвләри дәфтәрин һашијәсиндә көстәрир, бу сәһвләри груплашдырыр вә гејд едирәм.

Бурахылмыш характерик сәһвләри ајрыча јаздығым кими, сәчијјәви олмајан сәһвләри ислаһ етмәк үчүн гыса рә'јдән истифадә едирәм.

Характерик сәһвләри исә јазмагла кифајәтләнмир, нөвбәти дәрсдә тәһлил едирәм. Белә ки, бурахылмыш характерик сәһви олан чүмләләри учадан охујурам.

«Од дүшмүшдү хырмана. Јанғыны сөндүрмәјә бөјүкләр, ушаглар чалышырдылар». Ушаглар исә гулаг асырлар.

Мүәллим:— Бурада һансы сәһвә јол верилмишдир?

Шакирд— Бурада «Хырмана» вә «бөјүкләр, ушаглар» сөзләри јериндә ишләнмәмишдир.

Мүәллим:— Чүмлә нечә гурулмалы иди?

Шакирд:— Бу чүмлә «Хырмана од дүшмүшдү. Бөјүкләр, ушаглар јанғыны сөндүрмәјә чалышырдылар»—шәклиндә ишләнилмәлидир».

Бу чүр тәһлилдән сонра шакирдләрин «јаддаш» дәфтәрләриндә јаздырырам ки, «Чүмләдә сөзләрин өз јериндә ишләнмәсинә фикир вермәк лазымдыр».

Икинчи бир шакирдин дәфтәриндән алынмыш чүмләләри охујурам.

Сәрчә деди:

«Билирәм ки, бөјүмәз,—деди—Анчаг мән өз дүшмәнчилијими билдирирәм,—деди».

Мүәллим:— Бурада һансы сөзләр јерсиз тәкрар олунмушдур?

Шакирд:— «Деди» сөзү ики јердә артыг ишләнмишдир.

Мүәллим:—Чүмлә нечә ишләнмәли иди?

Шакирд: — Чүмлә «Сәрчә деди:—Билирәм ки, бөјүмәз. Анчаг мән өз дүшмәнчилијими билдирирәм» шәклиндә ишләнә биләр.

Шакирдләр «јаддаш» дәфтәрләриндә гејд едирләр. «Чүмләдә ејни сөзләрин јерсиз тәкрарына јол вермәмәли».

Үчүнчү бир чүмләни «Сығырчын деди:

— Мән дә билирәм ки, бу алову бир дамла су сөндүрмәз, лакин бунунла мән өз достлуғуму билдирирәм» шәклиндә ишләнмәлидир.

Мән — Ушаглар, «јаддаш» дәфтәриниздә јазын: «Чүмләдә мүбтәданы өз јериндә ишләтмәли вә јерсиз бағлајычыларын ишләнмәсинә јол верилмәмәли».

Бундан башга «узлашма хәтасы» вә «хәбәрин өз јериндә ишләнмәмәси» кими сәһвләрин тәһлилиндә дә ејни үсулдан истифадә едирәм. Бу чүр тәһлилин әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, бурахылмыш сәһв үзәриндә бүтүн синиф дүшүнүр вә сәһвин мәһз нәдән ибарәт олдуғуну шүурлу сурәтдә баша дүшүр.

Тәһлили апарылмајан ифадә јазынын һеч бир мүсбәт нәтичәси ола билмәз.

Мән сәһвләри груплашдырмаг вә бу сәһвләри төрәдән сәбәбләри ајдынлашдырмагла кифајәтләнмирәм. Сәһвләрин сәбәбини шакирдләрә баша салыр вә тәдричән онларын арадан галдырылмасына чалышырам.

Scanned with MOBILE SCANNER

Баһар ШУКУРОВА,
Абшерон рајону, Күздәк 1 нөмрәли интернат мәктәбинин мүәллими.

ШӘКИЛ ҮЗӘРИНДӘ МҮСАҺИБӘ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНИ НЕЧӘ ИНКИШАФ ЕТДИРИРӘМ

Мәктәбдә ана дили тә'лими просесиндә ушаг нитгинин инкишафы дөрд истигамәтдә кедир:

а) нитгин фонетик чәһәтдән инкишафы, јә'ни ушағын сәсләри дүзкүн тәләффүз етмәси;

б) ушағын сөз еһтијатынын зәнкинләшмәси, јә'ни јени сөзләр өјрәниб, бунлардан истифадә етмәси;

в) ушаг нитгинин грамматик чәһәтдән тәкмилләшмәси;

г) рабитәли нитгин инкишафы.

Бир журнал мәгаләсиндә бу мәсәләләрин һамысыны шәрһ етмәк мүмкүн олмадығыны нәзәрә алараг, јалныз бир чәһәти—ушагларын сөз еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси үчүн истифадә етдијим үсул вә васитәләри ишыгландырмағы мәгсәдәујғун һесаб едирәм.

Икинчи синфин програмында «Шәкил үзәриндә мүсаһибә дәрсләри»нә 17 саат верилмишдир. Тәчрүбәјә әсасән дејә биләрәм ки, ушагларын сөз еһтијатынын вә рабитәли нитгинин инкишаф етдирилмәсиндә шәкил үзәриндә мүсаһибә дәрсләринин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Синфимдә охујан М. адлы шакирдә суал вердикдә, ону данышдырмаг истәдикдә сакитчә бахыр, охумасыны тәләб етдикдә исә ағлајырды. Һәмин шакирди данышдырмаг, дилини ачмаг үчүн мүхтәлиф мөвзулара һәср олунмуш шәкилләрдән, шәкил үзәриндә мүсаһибә дәрсләриндән истифадә етдим. Мән ачыгча көрүрдүм ки, шәкилләр ушагларын фикрини ојадыр, онлары мүстәгил данышмаға тәһрик едирди. М. исә дил а'чмышды. О, утана-утана данышса да һисс едирдим ки, шәкилләр үзәриндә мүсаһибәләр она көмәк едир, онун нитгинин инкишафына имкан јарадырды.

Шәкилләр көстәрмәк вә шәкил үзрә нағыл етмәк, мүсаһибә апармаг мүәллим илә шакирдләри бир-биринә јахынлашдырмаг үчүн ән јахшы васитәдир. Ушаглар шәкил үзәриндә мүсаһибә дәрсләриндә таныһмаз олурлар. Мәсәлән, «Јајда колхоз тарласында» мөвзусуну кечәркән ушаглардан кимин колхоз тарласында олдугуну өјрәнмәк үчүн синфә мүрачиәт едирәм:

— Сиздән ким јајда колхоз тарласында олмушдур?

Бу суала Зәнкилан рајонундан олан Д. Пашајев чаваб верир:

— Мән јајда колхоз тарласында олмушам.

— Тахылы нә илә бичирдиләр?

— Тахылы комбајнла бичирдиләр. Биз исә јерә төкүлмүш сүнбүлү топлајырдыг.

Д. Пашајевин сөһбәти дикәр ушаглары, хүсусән шәһәр ушагларыны марагландырырды. Онлар да колхоз тарласында олмағы, сүнбүл топламағы арзулајырдылар. Бундан сонра биринчи шәкил үзрә мүсаһибәни белә апарырам:

— Шәкилдә нә көрүрсүнүз?

— Шәкилдә тахыл тарласы көрүрүк.

— Тарлада көрдүкләринизи ким данышар?

— Тарлада комбајн көрүрүк. Комбајн тахыл бичир. Шакирдләр колхозчулара көмәк едирләр. Онлар јерә төкүлмүш сүнбүлләри јығырлар.

Биринчи шәкил үзрә мүсаһибәни гуртарандан сонра јенә синфә мүрачиәт едир, кимин гарғыдалы тарласында олдуғуну сорушурам. Исмајыллы рајонундан олан В. Османов һәмин суала белә чаваб верир:

— Мән гарғыдалыны чох хошлајырам. Колхоз тарласында гарғыдалыны машынла јығырлар. Машын гарғыдалынын дәнәсини бир јерә јығыр, отуну исә доғрајыб јерә төкүр. Машын гарғыдалы дәнини автомобилә бошалдыр.

В. Османовун сөһбәти ушаглара чох шеј өјрәдир. Бундан сонра икинчи шәкил үзрә мүсаһибәни апарырам:

— Шәкилдә нә көрүрсүнүз?

— Шәкилдә гарғыдалы тарласы көрүрүк. Адамлар гарғыдалы јығырлар. Онлар гарғыдалыны сәбәтә јығыб дашыјырлар. Гарғыдалы хејирли биткидир.

«Колхоз бағында алма јығымы» адлы рәнкли шәкил үзрә мүсаһибә кечирәркән әввәлчә, Губа рајонунун Биринчи Нүкәди кәндиндән олан Ч. Јәһјајевә Губанын алма бағларында көрдүкләрини нағыл етмәсини билдирирәм. О, белә дејир:

Scanned with MOBILE SCANNER

— Губада алма бағлары чохдур. Колхозчулар гырмызы алмалары сәбәтә јығырлар. Адамлар ағачлара нәрдиван гојур вә алмалары дәрирләр. Ушаглар алма јығмагда аналарына көмәк едирләр.

Ч. Јәһјајевин сөһбәтиндән сонра шәкил үзрә мүсаһибә апарыр вә бир нечә ушагдан суаллара чаваб алырам. Бундан сонра ашағыдакы суаллар әсасында ушаглара иниша јаздырырам.

1. «Алма бағында» шәклиндә илин һансы фәсли тәсвир едилир?

2. Колхозчу гадын нә едир?

3. Мәктәблиләрин колхозчулара көмәји.

«Алма бағында» мөвзусу үзрә шакирдләрин иншасындан бир нечәсини нүмунә үчүн ашағыда веририк:

С. Әлијев јазыр: Пајыздыр. Колхозун алма бағларында алмалар гызармышдыр. Колхозчу гадын алмалары дәрир. Оғлан нәрдиваны ағача сөјкәјиб алма дәрир. Дәрилән алмалары шакирдләр сыра илә јешијә јығыр. О бири тәрәфдә алма јығылмыш чохлу јешик вар.

Башга бир шакирд исә белә јазыр: Илин пајыз фәслидир. Колхозчулар алма јығырлар. Мәктәблиләр колхозчулара көмәк едирләр. Алмаларын әзилмәмәси үчүн нәрдиванлара чыхыб алма јығырлар.

Синфимдә охујан шакирдләрин әксәријјәти шәһәрдән олдугу үчүн онлар памбығын нә демәк олдуғуну вә ондан нә истеһсал едилдијини ајдын тәсәввүр етмирдиләр. Мән шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн һәлә «Памбыгдан нәләр алыныр» мөвзусунда шәкил үзрә сөһбәт дәрсини кечәркән бүтүн шакирдләри памбыгла таныш едирәм. Үзәриндә ачылмыш вә ачылмамыш гозалары олан памбыг шахыны синфә кәтирирәм. Шакирдләр памбығы әјани көрүрләр. Мән памбығын бечәрилмәсини көрән бир нечә шакирди гаршыја чағырырам. Онлар чијидин машынла сәпилмәсиндән, машынла вә әллә јығылмасындан әтрафлы данышырлар. Бундан сонра шакирдләрлә шәкил үзәриндә мүсаһибәјә башлајырам:

— Шәкилдә нә көрүрсүнүз?

— Шәкилдә парча, әлчәк, памбыг, чијид јағы, жмых, чемпер, сап көрүрүк.

— Көрдүјүнүз һәмин шејләр нәдән һазырланыр?

— Бунлар һамысы памбыгдан һазырланыр.

— Памбыг нечә јетишдирилир?

— Јазда чијиди машынла торпаға сәпирләр. Чијид чүчәрир. Чүчәрмиш памбыг коллары бөјүјүр, сонра чичәк ачыр. Һәмин чичәкләрдән гозалар әмәлә кәлир. Гозалар јетишир вә памбыг олур.

— Колхозчулар памбығы нечә вә нә илә јығырлар?

— Колхозчулар памбығы һәм машынла, һәм дә әлләри илә јығырлар.

— Өлкәмизин мәшһур памбыгчыларындан кими танырсыныз?

— Бәсти Бағырова, Шамама Һәсәнова, Гызгајыт Һәсәнова, Мәлејкә Гулијева өлкәмизин адлы-санлы памбыгчыларындандыр.

— Памбыг јығыландан сонра һара көндәрилир?

— Колхозчулар памбығы јығыб заводлара көндәрирләр.

— Заводларда памбығы нә едирләр?

— Заводларда памбығын чијиди тәмизләнир.

— Тәмизләнмиш памбыгдан нәләр алыныр?

— Тәмизләнмиш памбыгдан фабрикләрдә мүхтәлиф парчалар тохунур.

— Памбығын чијидиндән нә алыныр?

— Памбығын чијидиндән јағ, жмых алыныр. Жмыхы инәјә, гојуна вә с. һејванлара јем кими верирләр. Жмых күчлү гидадыр, һејванлары көкәлдир.

Дәрсин ахырында шакирдләрә «Куллү парчалар тарлада нечә битир?» мөвзусунда иниша јазмалары тапшырырам. Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә шәкил үзрә мүсаһибәдән сонра јаздырдығым иншалары асанлыгла јохламаг үчүн хүсуси дәфтәр дүзәлтдирмишәм. Һәмин дәфтәрләри јохлајыр вә шакирдләрлә бирликдә нечә јаздыгларыны мүзакирә едирәм. Бу, ушаглары јени иниша јазмаға һәвәсләндирир. Мәсәлән, онлар «Гышда» шәкли үзрә сөһбәти дәрсдән сонра иниша јазмаларыны арзу етдиләр.

«Гышда» шәкли үзрә мүсаһибәни мән бәрк гар јаған күнләрдә апардым. Шакирдләр гышын нечә бир фәсил олдуғуну, гарын, шахтанын нә демәк олдуғуну әјани олараг көрмүшдүләр. Буна көрә дә онлар «Гышда» шәкли үзрә мүсаһибәдә даһа фәал иштирак едирдиләр. Онлар һәр бир суала там вә дүзкүн чаваб верирдиләр. «Гышда» шәкли үзрә мүсаһибәни белә кечирдим:

Scanned with MOBILE SCANNER

К. ҺАЧЫЈЕВА,
Әмәкдар мүәллим, Варташен рајону,
Сиҹан сәккизиллик мәктәби.

ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛЛЫҒЫНЫ ВӘ МҮСТӘГИЛЛИЈИНИ НЕЧӘ ТӘШКИЛ ЕДИРӘМ

Ана дили ибтидаи мәктәбдә әсас тәдрис фәннидир Ана дили дәрсләриндә шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитги инкишаф етдирилир, дүнјакөрүшләри дәринләшдирилир.

Бу дәрсләрдә шакирдләрин газандыглары билик, бачарыг вә вәрдишләр онларын башга фәнләри дә јахшы мәнимсәмәләрини тә'мин едир. Ана дили дәрсләриндә шакирдләрә тәбиәтә вә ҹәмијјәтә аид елементар мә'лумат верилир вә дүзкүн ифадәли охумаг вәрдиши ашыланыр; шакирдләрдә өз халгына, Вәтәнинә мәһәббәт һисси, јолдашлыг вә достлуг һисси дә тәрбијә олунур.

Бүтүн бу вәрдишләри шакирдләрә ашыламаг үчүн изаһлы гираәт мәшғәләләриндә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк ваҹиб бир мәсәлә кими гаршыда дурур.

Башга дәрсләрдә олдугу кими гираәт дәрсиндә дә фәаллыг вә мүстәгиллик шакирдләрин һәртәрәфли инкишаф етмәси үчүн әсас шәртдир.

Дәрсдә ушағын фәаллығына вә мүстәгиллијинә имкан вердикдә даһа чанлы вә даһа мараглы кечир.

Бу ҹәһәтдән дә мүәллим өз шакирдләринин һәртәрәфли инкишафына гајғы көстәрмәк мәгсәди илә фајдалы јоллар ахтармалыдыр.

Мә'лумдур ки, шакирддә фәаллыг вә мүстәгиллик бирдән-бирә дејил, тәдриҹән јараныр вә инкишаф едир. Ушаг фәаллашдыгча мән она гаршы олан тәләбләри артырырам. Чалышырам ки, ушаг мүстәгил олараг зәһмәт чәксин, мән исә онун инкишафына истигамәт верим.

Мән икинчи синифдә гираәт дәрсләриндә шакирдләрин фәаллығыны вә мүстәгиллијини ашағыдакы шәкилдә тәшкил едирәм. Белә зәни едирәм ки, шакирдләри дәрсдә фәаллашдырмаг үчүн фајдалы үсуллардан бири шакирдләрин мүхтәлиф шәкилләр үзәриндә мүстәгил ишләмәләридир. Мән А. Шаигин «Колхоз бағында» ше'рини кечәркән, колхоз бағында мејвә јығымыны әкс етдирән шәкил вә А. Шаигин шәклини әлдә етдим. Әввәлҹә, колхоз бағында мејвә јығымыны тәсвир едән шәкли дивардан асыб мүсаһибә апардым. Мүсаһибәнин даһа чанлы олмасы үчүн ону колхозумузун мејвә бағлары илә әлагәләндирдим. Сонра мән һәмин шәклин јанындан А. Шаигин шәклини асыб онун һаггында гыса мә'лумат вердим. А. Шаигин ушаглар үчүн јаздығы ше'рләрдән бир чохунун адыны шакирдләрә дејиб тәкрар етдирдим.

Бу дәрсдә шакирдләр һәм мүәјјән гәдәр сөз еһтијаты топладылар, һәм дә А. Шаигин ким олдуғуну даһа јахшы баша дүшдүләр. Бундан сонра шакирдләр А. Шаиглә чох марагландылар. Онлар мәним көстәришим үзрә мәктәб вә кәнд китабханасындан А. Шаигин јаздығы ше'рләрдән бир нечәсини алыб охудулар.

Гираәт дәрсиндә мүәллимин јекунлашдырычы мүсаһибәси дә шакирдләрин фәаллығыны артырмаға кениш имкан верир.

II синифдә Ушинскинин «Арылар вә милчәк» тәмсилини кечәркән јекунлашдырычы мүсаһибәни вә верәҹәјим суаллары елә гурдум ки, шакирдләр һәмин сualларын ҹавабларыны тәмсилдән өзләри мүстәгил олараг тапдылар. Јекунлашдырычы мүсаһибә заманы сечмә гираәтдән дә истифадә едирәм.

«Арылар вә милчәк» тәмсили үзрә јекунлашдырычы мүсаһибәни белә тәшкил етдим:

— Һекајәдә илин һансы фәсли тәсвир едилир?

—Һекајәдә пајыз фәсли тәсвир едилир.

Мән һәмин һиссәни тәмсилдән тапмағы бүтүн синфә тәклиф едир вә ики нәфәрә охудурам. «Бир дәфә пајызын орталарында елә күн олду ки, јазда да белә күнләр аз олур. Нечә күндән бәри көјүн үзүнү бүрүмүш булудлар дағылды, күләк јатды, күнәш чыхыб өз шүаларыны әтрафа јајды».

—Арылар пәтәкләриндән нә үчүн чыхмышдылар?

Бир шакирдә һәмин һиссәни ејни гајда илә охудурам. «Арылар пәтәкдән чыхыб шән һалда вызылдаша-вызылдаша отларын үзәриндә учушмаға башладылар. Онлар ширә ахтармырдылар, јалныз исти һавада бир гәдәр шәнләнмәк истәјирдиләр».

—Милчәк арылара нә деди?

Scanned with MOBILE SCANNER

Бир шакирдә мүвафиг һиссәни мәтндән тапдырыб охудурам. «Сиз нә үчүн belә шәнлик едирсиниз? Мәкәр, билмирсиниз ки, бу күнәш бирчә дәгигәлијә чыхмышдыр. Бир аздан күләк гопачаг, јағыш јағачаг, сојуг душәчәк вә биз һамымыз гырылачағыг.

—Арылар она нечә чаваб вердиләр?

Мәтндән мүвафиг јери инди башга бир шакирдә охудурам.

Беләликлә, мән јекунлашдырычы мүсаһибәни елә тәшкил едирәм ки, шакирдләрдә фәаллыгла бәрабәр, мүстәгил фикир ајдынлығы әмәлә кәлир: ары зәһмәти севир, она көрә дә һәмишә шән јашајыр, милчәк исә ишләмир, өзкәсинин әмәјинә көз дикир, она көрә дә шәраит олмадыгда гырылыр, мәһв олур.

Бурада шакирдләрдә мүстәгил фикир ајдынлығы да јараныр ки, ары һамы үчүн кәрәклидир, амма милчәк адыны ешидәндә һамы она нифрәт едир. Демәли, ары зәһмәти севир, о, зәһмәткешдир.

Бу дәрсдә мән зәһмәтә аид бир нечә аталар сөзү сөјләтдим («Ишләмәјән, дишләмәз», «Иш инсанын чөвһәридир», «Зәһмәтсиз бал јемәк олмаз» вә с.) вә ушаглара даһа бир нечә аталар сөзү өјрәнмәји тапшырдым. Чүнки јери кәлдикчә аталар сөзү вә тапмачалар шакирдләрдә фәаллығы артырыр.

Пајыза аид мөвзулар кечилиб гуртардыгдан сонра үмумиләшдирмәни белә апардым. Әввәлдән пајызы тәсвир едән шәкил әлдә етдим. Шәкли јазы тахтасындан асмамышдан әввәл пајызын әламәтләрини шакирдләрә сөјләтдим, һәтта ушаглар пајыза аид бир нечә мисра ше'р дә сөјләдиләр. Ушаглардан бири М. Сејидзадәнин «Пајыз кәләндә» ше'риндән охујур.

«Јағыш јағыр, думан чөкүр чөлләрә
Сәссиз дурур, чајыр, чәмән, даг, дәрә.
Гушлар учуб дәстә-дәстә кедирләр,
Исти јерә көчүб гышлаг едирләр.

(М. Сејидзадә).

Шәкли јазы тахтасындан асыб онун үзәриндә мүсаһибә апарырам. Шакирдләрин фәал иштиракы илә онларын пајыз фәсли һаггындакы мә'луматларыны даһа да кенишләндирирәм. Сонра шәкли көтүрүб тахтада јазылмыш ше'ри шакирдләрә охудурам. Бу ше'р парчасынын һансы фәсли тәсвир етдијини сорушурам. Шакирдләр ше'ри охујуб мүстәгил фикирләшир вә чаваб верирләр. Пајыз ајларыны сајыр, пајызын әламәтләрини мүстәгил олараг данышырлар.

Шакирдләри фәаллашдырмаг мәгсәди илә пајыза аид башга ше'р парчалары да сөјләдирәм. Шакирдләр пајызын тәсвири һаггында билдикләрини сөјләдикдән сонра пајызда инсанларын әмәји һаггында суал верирәм. Ушаглар колхозда пајыз ишләрини кечәркән колхозчуларын әмәји һаггында мүәјјән мә'лумат алмышлар. Бурада шакирдләр колхозчуларын нә кими ишләр көрдүкләрини баша душүрләр. Инди онлар өз көрдүкләрини дә әлавә едиб данышырлар.

Гираәт дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгиллијинин тә'мин едилмәси охунан материалын шакирдләр тәрәфиндән шүурлу мәнимсәнилмәсинә көмәк көстәрир. Бунун үчүн дәрси шакирдин өз сөзләри илә сөјләмәсинә наил олмаг үзәриндә мүстәгил душүнмәли олур. Елә шакирдләр вар ки, онлар китабдан ајрыла билмирләр. Белә шакирдләр мәтни чох јахшы сөјләјирләр. Амма мәтнә аид верилмиш суаллара чаваб верә билмирләр. Чүнки онларда мүстәгил душүнмәк вәрдиши јарадылмамышдыр. Белә һалларда мән суаллар васитәсилә шакирдә охудуғу парчаны шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәјә, орада олан фикирләрин нәдән ибарәт олдуғуну баша салмаға чалышырам.

Мән суаллары мухтәлиф шәкилдә гурурам. Бә'зи суаллар шакирдләрдәки билији дәгигләшдирир, шакирдләрин билијиндә фикир ардычыллығы јарадыр. Бә'зи суаллар исә шакирдин алдығы билији мүгајисә етмәјә, һадисәләри бир-бириндән ајыра билмәјә, һадисәләр арасындакы әлагәләри дүзкүн душүнүб дәрк етмәјә көмәк көстәрир, ону душүнмәјә мәчбур едир. Бу заман шакирд һадисәләри дүзкүн изаһ етмәји өјрәнир.

Мән һәр һансы бир мәтни кечәркән һадисәнин сәбәбини сөјләмәји тәләб едән суаллара (Нијә? Нә үчүн? Нәјә көрә? Нә сәбәбә? вә с.) кениш јер верирәм.

Мән II синифдә «Әһмәд гајытмады» мәтнини кечәркән шакирдләрә ашағыдакы суаллары вердим ки, шакирдләр мәтни мүстәгил сурәтдә өјрәнә билсинләр.

1. Әһмәд ганыны нә үчүн сатырды?
2. Нә сәбәбә Әһмәд ишсиз галды?
3. Әһмәд нијә өлдү?
4. Ушаглар Әһмәдин јолуну нә үчүн көзләјирдиләр?

Scanned with MOBILE SCANNER

Белә суаллар һәмин мәтн үзәриндә шакирдләри душүндүрүр, фәаллашдырыр вә онлар өз фикирләрини мүстәгил сөјләмәјә имкан тапырлар.

Һәр һансы мәтни кечәркән ону дүзкүн планлашдырмаг да шакирдләри фәаллашдырыр. Мәсәлән, «Кәрпич кәсән гоча» мәтнини кечәркән мәтни шакирдләрә һиссә-һиссә вә һәр һиссәјә башлыг вермәји шакирдләрдән тәләб етдим. Шакирдләр ајры-ајры охунмуш һиссәләрә сәрбәст сурәтдә фикирләшиб ад вердиләр, сонра һәмин планы онларын дәфтәрләринә гејд етдирдим, планла мәтни нағыл етмәји тапшырдым.

Шакирдләр ше'рдә олан чәтин сөзләри әзбәрләркән онун лүғәти вә мәчази мә'насыны билмәлидирләр. Мүәллим ше'р әзбәрләдәркән ше'рдәки әсас фикри шакирдләрә өјрәтдији кими, ше'рдәки ајры-ајры сөзләрин дә ифадә тәрзинә, шакирд тәрәфиндән дејилишинә фикир вермәлидир. Ше'ри кечәркән онун әзбәрләнмәси чох фајдалыдыр. Һәм ше'ри әзбәр өјрәтмәк, һәм дә мәзмуну данышдырмаға алышдырмаг лазымдыр. Әзбәрдән данышма заманы шакирдләрин ән чох нитги инкишаф етдириләрсә, нағыл етмә заманы мәзмунуну, идејасыны шакирдә мүстәгил олараг баша душмәјә имкан јарадылыр. Мәсәлән, мән «Гоча баһна» ше'рини кечәркән шакирдләрә ше'рин бүтөвлүкдә мәзмунуну баша салмагла бәрабәр, ше'рин идејасынын нәдән ибарәт олдуғуну да онлара дәриндән изаһ етдим. Шакирдләр ше'ри мүстәгил сурәтдә һекајә кими нағыл етмәји өјрәндиләр.

Гираәт дәрсиндә јазылмыш суаллара чаваб вермәк дә шакирдләри фәаллашдырыр. Мән В. Осејеванын «Һөрмәт етмәк лазымдыр» мәтнини кечәркән белә етдим. Суаллары јазы тахтасына јаздым, бир нечә шакирдә охутдум вә чаваб алдым. (Бә'зән јазылы чаваб вермәји тәләб едирәм). Шакирдләри суаллар үзәриндә белә ишләтмәк һәм дәрсдә онларын фәал иштирак етмәләринә имкан јарадыр, һәм дә мүстәгил душүнмәк бачарығыны инкишаф етдирир.

Ч. МЕҺРӘЛИЈЕВ,
Лачын рајону, Гарығышлаг
кәнд мәктәбинин мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН ФӘННИ ДАҺА ЈАХШЫ МӘНИМСӘМӘЛӘРИНӘ НЕЧӘ НАИЛ ОЛУРАМ

V—VIII синифләрдә тәдрис етдијим Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәннини шакирдләрә даһа јахшы мәнимсәтмәк вәзифәси, бир мүәллим кими һәр заман мәни дә душүндүрүр.

Мәктәбимиздә әјани вәсаитин кифајәт гәдәр олмамасына бахмајараг, һәр бир грамматик мөвзу илә әлагәдар әјани вәсаитләрин (схем, чәдвәл вә с.-ин) һазырланмасына хүсуси фикир верирәм. Мәсәлән, сифәт бәһсиндән биринчи дәрси кечәркән, әјани вәсаитләри јазы тахтасынын јухарысындан, јә'ни дивардан асырам.

Чәдвәл № 1

Сифәт	Исим
Гара	Ипәк
Јашыл	Јарпаг
Гырмызы	Алма
Сары	Парча

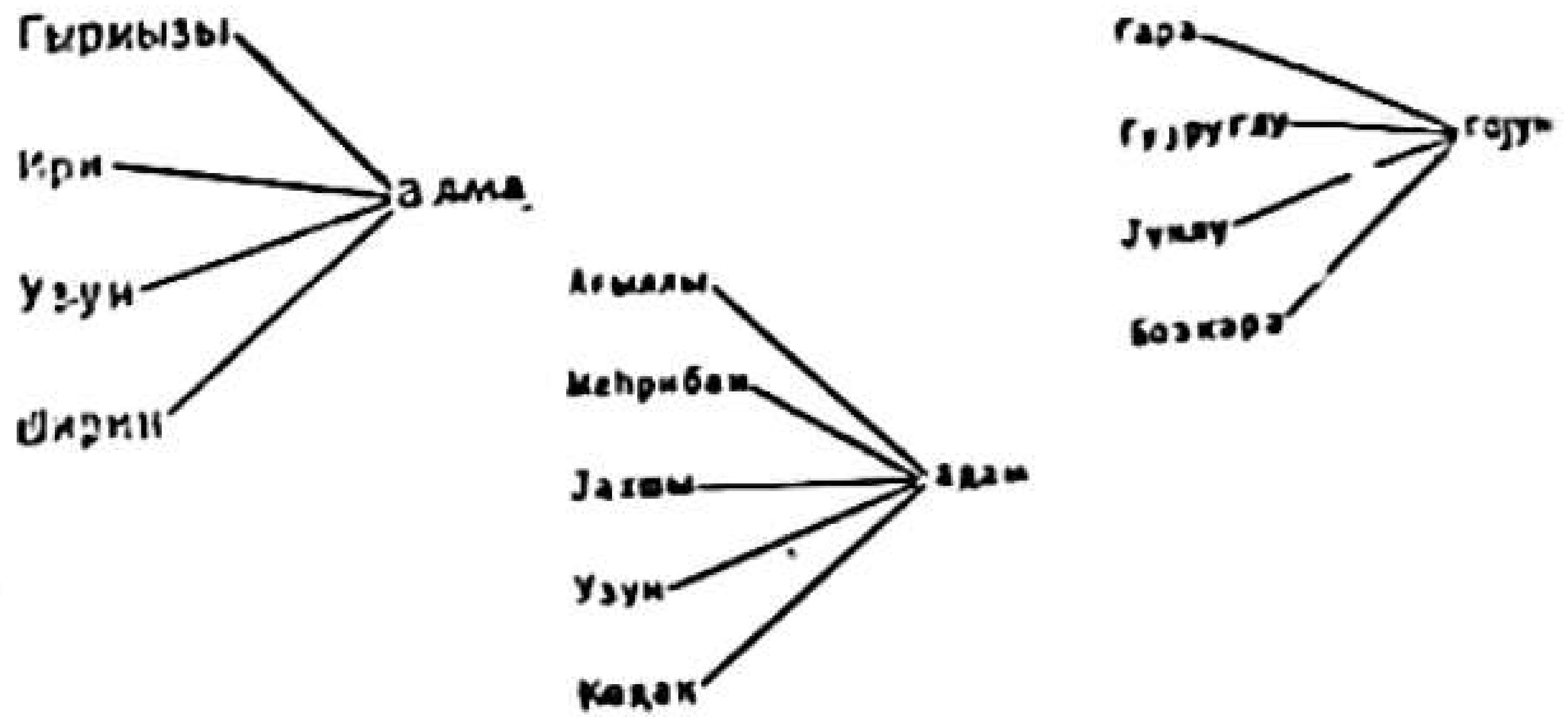

Scanned with MOBILE SCANNER

Грамматикадан һәр бир бәһси кечәркән, әввәлчәдән онун тә'рифи һаггында һеч бир мә'лумат вермирәм. Чалышырам ки, габагчадан вердијим изаһат вә әјани васитәләрин көмәји илә шакирдләр мөвзу һаггында там анлајыша малик олсунлар.

Шакирдләрә ајдынлашдырырам ки, әламәт—әшјанын харичиндә көзлә көрүнән нишанәләридир (гара инәк, јашыл јарпаг, гырмызы алма, сары парча, узун адам, јунлу гојун вә с.)

Кејфијјәт исә әшјанын дахилиндә олур (ширин алма, ағыллы, меһрибан, јахшы адам вә с.)

Јени дәрсдә чалышырам ки, шакирдләр һәр бир әшјанын бир нечә сифәтини (әламәт вә кејфијјәтини) көстәрсинләр. Мәсәлән:

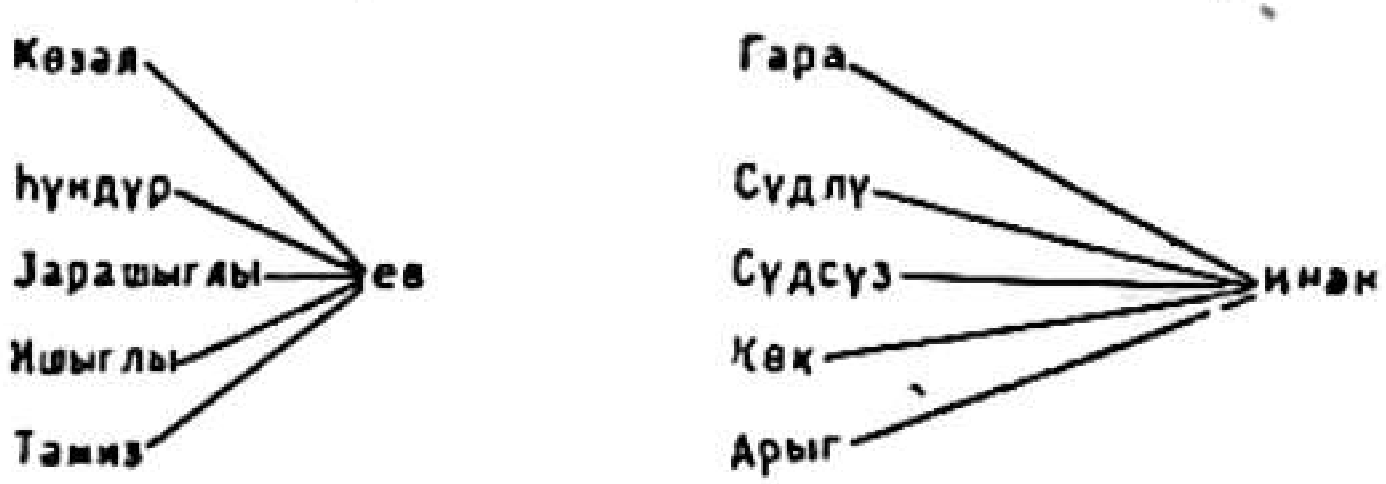

Беләликлә, бир әшјанын бир нечә әламәт вә кејфијјәтини көстәрдикдә, шакирдләр һәр бир әшјаја аид хас олан сифәтләри сәрбәст олараг, һеч бир чәтинлик чәкмәдән көстәрирләр.

Сифәт һаггында верилән мә'лумат вә суал-чавабдан сонра шакирдләр шүурлу олараг сифәт мәфһумуну гаврајыр вә онун һаггында өз фикирләрини сөјләјирләр.

Шакирдләрин сифәтләрә даир сөјләдикләри мисаллары (гырмызы карандаш, мараглы китаб, сүдлү инәк вә с.) чүмлә ичәрисиндә ишләтмәләрини тәләб едирәм. Мәсәлән:

1. Фермада сүдлү инәкләр чохдур.

2. Ариф дукандан мараглы китаб алды вә с.

Һәр бир јени дәрсдә грамматик тәһлилин апарылмасына хүсусилә фикир верирәм. Дәрс заманы әсасән, шифаһи тәһлил, ев тапшырыгларында исә јазылы тәһлилдән истифадә едирәм.

Грамматик тәһлилин дүзкүн апарылмасы шакирдләрин һафизәсиндә кечилмиш грамматик гајдаларын мөһкәмләнмәсинә, мүстәгил олараг, фикирләрини јазыда вермәјә, дурғу ишарәләрини јерли-јериндә ишләтмәјә вә кечмиш дәрсләрлә јени дәрс арасында әлагә јаратмаға көмәк едир.

Грамматик тәһлил заманы чүмләдәки сөзләрин әксәријјәти шакирдләрин кечмиш олдуглары бәһсләрә аид олмалыдыр ки, чәтинлик төрәтмәсин. Мәсәлән: Фермада сүдлү инәкләр чохдур. Шакирд бу чүмләдә сифәтлә исмә аид олан сөзләри (сүдлү инәкләр) көстәрдикдән сонра, нитг һиссәләринә көрә тәһлил апармасыны тәләб едирәм. Мәсәлән: фермада—исимдир, гурулушча садәдир, үмуми исимдир, тәкдир, јерлик һалдадыр, һарада? суалына чаваб олур. Сүдлү—сифәтдир, гурулушча дүзәлтмәдир, нә чүр? суалына чаваб олур, инәјин сүдлү олдугуну билдирир. Инәкләр—исимдир, гурулушча садәдир, үмуми исимдир, чәмдир, адлыг һалдадыр, нә? суалына чаваб олур.

Дәрсин шакирдләр тәрәфиндән јахшы мәнимсәнмәсиндә мүгајисә үсулунун бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, ондан кениш истифадә едирәм.

Исимлә сифәти мүгајисә едәрәк, онлары бир-бириндән фәргләндирән хүсусијјәтләри көстәрирәм. Мәсәлән:

Исим әшјанын адыны билдирир, гурулушча садә, дүзәлтмә, мүрәккәб олур, үмуми вә хүсуси олур, һалланыр, чәм вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едир.

Сифәт исә әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдирир, исимлә бирликдә һалланмыр, ајрылыгда һаллана билир, гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур вә с.

Грамматика дәрсләриндә чалышырам ки, шакирдләр сөјләјәчәкләри мисаллары, әсасән, дәрсликдән јох, аилә, мәктәб вә колхоз һәјатындан, әдәбијјат вә с. охудуглары китаблардан десинләр.

Грамматик чалышмаларын ајры-ајры нөвләриндән дүзкүн истифадә етмәк шакирдләрин грамматикадан өјрәндикләри билији мөһкәмләдир вә тәдричән онларын һафизәсиндә вәрдиш һалына салыр.

Ашағыда гејд етдијим грамматик чалышмалардан истифадә едирәм.

1. «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндән верилмиш парчаны дәфтәринизә көчүрүн, сифәт билдирән сөзләри аид олдуғу исимлә бирликдә сечиб јазын. («Әдәбијјат» китабы, V синиф, сәһ. 46, биринчи абзас).

Scanned with MOBILE SCANNER

2. Верилмиш исимләрә мүнасиб сифәтләр артырын вә ҹүмләдә ишләдин. (Китаб, инәк, алма, ев вә с.)

3. Верилмиш сөзләри ҹүмләдә һәм исим, һәм дә сифәт кими ишләдин. (Гоча, ҝәнҹ, гаранлыг, тәнбәл, гәһрәман вә с.)

Нүмунә: 1) Гоча сәһәр тездән баға кетди.

2) Гоча киши сәһәр тездән баға кетди.

4. а) Верилмиш сифәтләрин антонимләрини тапыб гаршысында јазын.

Ишыг — ачы —
Көк— јахшы—
Дәрә— ағыр —

Нүмунә: ишыг-гаранлыг

б) Верилмиш сифәтләрин синонимләрини тапыб јазын.

һүндүр— өлкә—
бөјүк— хәстә—
үрәк—

Нүмунә: һүндүр—уча—гәлби—јүксәк вә с.

5. Сифәт бәһсинә аид ҹәдвәл вә схемләр дүзәлтмәк.

а) Әшјанын бир нечә әламәт вә кејфијјәтини ҝөстәрән схем чәкин.

Нүмунә:

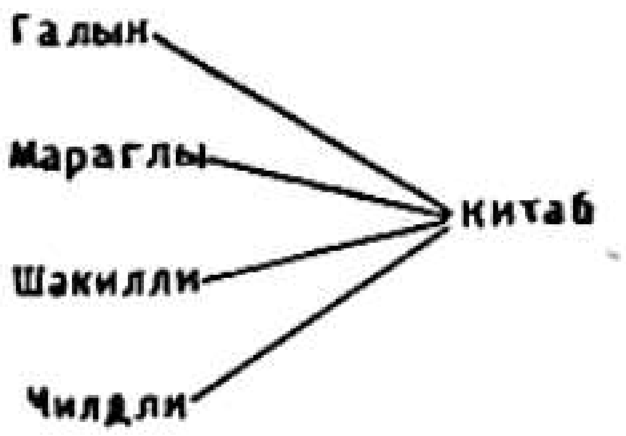

б) Дүзәлтмә сифәтләрин һансы һиссәләриндән дүзәлдијини ҝөстәрән ҹәдвәл чәкин.

Нүмунә.

Исим көкләриндән	Фе'л көкләриндән
Сүд-лү инәк	Сар-ычы гыз
Су-суз јер	Даш-гын чај
Сөһбәт-ҹил адам	Гыр-ығ ип

Нүмунә үчүн сифәт бәһсинә аид ҝөстәрдијим чалышмалар шакирдләрин өјрәндикләри грамматик бәһси башгасындан фәргләндирмәјә, шакирдләрин фәаллашмасына, онларын шәхси јарадыҹылыгларынын инкишафына вә сөз еһтијатларынын чохалмасына бөјүк көмәк едир.

Дәрс заманы бә'зи шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгиндә јерли шивәдә дүзҝүн ишләнмәјән сөзләрә тәсадүф олунур.

Бу кими сөзләри груплашдырыр вә белә бир схем дүзәлдирәм.

Јерли шивәдә ишләнән сөзләрин дүзҝүн тәләффүзүнә вә јазылмасына аид схем:

Белә демәк вә јазмаг дүзҝүн дејил	Белә демәк вә јазмаг лазымдыр.
Алыф	алыб
Кәлиф	кәлиб
Атдар	атлар
Кәнддәр	кәндләр
Кәлах	кәләк
Кәләҹәм	кәләчәјәм
Мәллим	мүәллим
Гапыјы	гапыны вә с.

Сонра һәмин схеми шакирдләрә чәкдирир, јерли шивәдә сөзләрин нечә дејилмәсини вә онун дүзҝүн тәләффүзүнү схемдә јазмаларыны тапшырырам.

Беләликлә, јерли шивә хүсусијјәтләрини тәдриҹән арадан галдырмаг үчүн һәр заман шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләринә нәзарәт едир вә бир даһа сәһвә јол вермәмәләринә чалышырам.

Scanned with MOBILE SCANNER

Аббас ҺАЧЫЈЕВ,
Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун аспиранты.

БИР МӘГАЛӘНИН ИЗИ ИЛӘ

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Бәс Асписова ханымын мүсәлман гызлары үчүн мәктәби нечә олду» мәгаләси сүбут едир ки, Е. Д. Аспнсова мәктәби 1905-чи илин јанварында ачмаға тәшәббүс етмишдир. Лакин Гафгаз чанишинлији вә Шејхүл-Исламы онун пак вә хејирхаһ арзусуну боғмаға чалышмышдыр. Шејхүл-Исламы нараһат едән, ади вәзијјәтдән чыхаран мәктәби христиан гадынынын ачмаг истәмәси иди. О, Аспнсованын тәрбијәси илә бөјүјән гызларын кәләчәјини, адәт вә ән'әнәјә, «көзәл шәриәтә, мүгәддәс китаба» нечә әмәл едәчәкләрини тәсәввүр едә билмирди. Елә буна көрә дә Шејхүл-Ислам дини дәрсләрин програмыны бәһанә едәрәк, Аспнсоваја мәктәб ачмаға ичазә верилмәмәсинә чалышырды. О, мүсбәт рә'ј вермәдијиндән чанишинлик 1905-чи илин сентјабрында Аспнсованын хаһишини рәдд едир. Бу, Тифлис мүһитинә, маарифпәрвәр зијалылара бөјүк тә'сир бағышлајыр; мүхтәлиф әгидә вә мәсләкли зијалыларын Аспнсова чәбһәсинә кечиб, чанишинлијә вә Шејхүл-Ислама гаршы мүбаризә апармаларына сәбәб олур. Аспнсова мөвгејиндә дајанан, онун истәк вә арзусуну бәјәнән шәхсләрдән бири дә Ч. Мәммәдгулузадә иди. О, «Бәс Аспнсова ханымын мүсәлман гызлары үчүн мәктәби нечә олду»[1] вә «Редаксијаја мәктуб»[2] мәгаләләрини мәһз Гафгаз чанишинлијини вә Шејхүл-Исламы ифша етмәк, онларын чиркин гајәләрини ачмаг мәгсәди илә јазмышдыр.

«Редаксијаја мәктуб» әдибин мәктәблә, онун талеји илә һәр ан марагландығыны, мәктәбин ачылмасына ичазә алмаг үчүн тез-тез чанишинлијә вә Шејхүл-Исламлыға кедиб-кәлдијини сүбут едир.

Әкәр Ч. Мәммәдгулузадәни чәтинлик вә сүрүндүрмәчиликләрә мә'руз галан «Аспнсова ханымын ишкбинлији», мүбаризәни сона гәдәр давам етдирмәси, үлви арзуларындан әл чәкмәмәси севиндирирдисә, Загафгазија мүфтиси вә Шејхүл-Исламынын һәрәкәтләри гәзәбләндирирди. О, кин вә нифрәтлә Загафгазија мүфтиси вә Шејхүл-Исламына дејирди: «Аспнсова ханыма мүсәлманлар үчүн әһәмијјәтли олан белә бир тәшәббүсү јеринә јетирмәкдә көмәк етмәк әвәзинә, онун тәгдим етдији програма өчәшдиләр... мәктәбин ачылышы мәсәләсинә хитам вердиләр».

¹ «Возрожденије» гәзети, 1905, № 3, 5 октјабр.
² Тифлисскије листок, гәзети, 1905, № 173, 21 август.

Ч. Мәммәдгулузадә јалныз Шејхүл-Исламы дејил, инчә јолла чанишинлији дә ифша едир, онлары халгымызын маариф вә мәдәнијјәтинин инкишафына мане олмамаға чағырырды; Бакыда вә Јереванда фәалијјәт көстәрән гыз мәктәбләринин тәчрүбәсиндән истифадә едиб, мәктәбин ачылышына ичазә верилмәсини тәләб едирди. О, «Бәс Аспнсова ханымын мүсәлман гызлары үчүн мәктәби нечә олду» адлы мәгаләсинин сонунда кәскин бир тәрздә билдирирди ки: «Нә үчүн Загафгазија Шејхүл-Исламы вә мүфтиси Аспнсова ханымын нијјәтинә бу чүр сојуг јанашдылар. Нәһајәт, ахы ким вә нә вахт бәдбәхт мүсәлман гызларынын ачыначаглы вәзијјәтини јада салыб дүшүнәчәкдир».

Ч. Мәммәдгулузадәнин мәгаләләри Аспнсованы даһа да руһландырырды, онун мүдафиәчиләринин сајыны артырырды; нәһајәт бу мүбаризә чанишинлик вә Шејхүл-Исламы наразылыг вә е'тиразлардан нәтичә чыхармаға мәчбур етди. Беләликлә дә, чанишинлик Аспнсоваја 1906-чы илдә Тифлисдә пуллу гыз мәктәби ачмаға ичазә верди.

1906-чы илин 19 декабрында Аспнсованын мәктәби фәалијјәтә башлады. Мәктәбдә 16 гыз охујурду. Дәрсләри Аспнсова илә Көвһәр ханым Гајыбова апарырдылар. Мәктәбдә шәриәт дәрсиндән әлавә, рус, татар (Азәрбајчан), фарс вә әрәб дилләри өјрәдилир, һесабла әл ишләринин тә'лиминә хүсуси фикир верилирди[1]. Үмумијјәтлә, бу үчиллик мәктәбин әмәкдашлары јени фикирли, мүасир руһлу гадынлар олдуғундан дүнјәви елмләрин тәдриси өн плана чәкилирди. Бунлара әсасән дә Тифлисдә јашајан зијалыларымыз мәктәбә бөјүк хидмәт верир, онун јарадычыларыны гајғы илә әһатә етмәјә чалышырдылар. Тәсадүфи олмајараг реалист сәнәт вә әдәбијјатымызын ардычыл тәблиғатчыларындан бири—Һүсејнбәј Минасазов «Мүсәлман гыз мәктәбинин ачылышы» адлы мәгаләсиндә бу мәктәби «бәшәр мәдәнијјәтинә доғру атылан бөјүк

¹ «Гафгазскаја речь» гәзети, 1906, № 97, 21 нојабр.

Scanned with MOBILE SCANNER

аддым вә мејл. мүсәлманларын һәјатында јени һадисә» һесаб едирди[1]. О, халгыны, вәтәнини, онун кәләчәјини, маариф вә мәдәнијјәтини севән һәр кәси мәктәбә көмәк етмәјә, онун фәалијјәти илә марагланмаға чағырырды.

Асписова мәктәби өз шәхси вәсаити һесабына ачмышды. О, һәмин мәктәби сахламаг, онун хәрчләрини өдәмәк (мәктәбин иллик хәрчи 1.200 манат олурду) үчүн варлыларын ушагларындан илдә 60 манат тәһсил һаггы алырды, касыблардан исә бир гәдәр аз алыр, он нәфәр гыздан исә пул алмырды[2]. Бу исә она мәктәбин хәрчләрини өдәмәјә имкан вермирди. һәмин вәзијјәт 1907-чи илдән Асписованын вәзијјәтини кәркинләшдирир, ону чыхылмаз вәзијјәтә салыр, мәктәб бағланмаг тәһлүкәси гаршысында галырды. Дикәр тәрәфдән дә мәктәбдә дүнјәви елмләрин тәдрисинә үстүнлүк верилмәси Асписованын дүшмәнләринин сајыны артырыр, бә'зи аиләләр гызларыны мәктәбдән чәкир вә ја тәһсил һаггы вермәкдән имтина едирдиләр.

Асписова 1907-чи илин мартында мәктәби башга бинаја көчүрмәјә мәчбур олур. Һәдә вә горху, мадди чәтинлик нә Асписованы, нә дә мәктәбин башга әмәкдашларыны руһдан салмыр, онлар гызларын «јарыја гәдәринин пулсуз охумаларына иҗазә» јарадырдылар. Бунлара әсасән дә кет-кедә мәктәбин нүфузу артыр, валидејнләрлә мәктәб арасында чанлы әлагә јараныр. Мәктәб азәрбајчанлыларда маарифә, мәдәнијјәтә бөјүк мараг вә һәвәс ојадыр. Елә буна көрә дә азәрбајчанлылар 1907-чи илдән Тифлисдә дөвләт һесабына гыз вә оғлан мәктәбләринин ачылмасыны тәләб едирдиләр. Әлбәттә, тәләб һаглы вә тәгдирәлајиг иди. Лакин Асписованын дүшмәнләри—кәрбәлајылар, һачылар, сејидләр бу тәләбдән истифадә едиб, онун мәктәбинин бағланмасына чалышырдылар.

Демократик фикирли адамлар буну һисс едир, көрүр вә халгы «мәктәбин бирини ачыб, дикәрини бағламаға» гадынларымызын маарифләнмәси үчүн кәркин әмәк, бөјүк зәһмәт сәрф едән бир гадыны мудафиә етмәјә чағырырдылар[3]. Лакин бунлар бәһрәсини вермәди. Еһтијач, баш верән дәрин зиддијјәтләр, тәзјиг вә һүчумлар 1908-чи илдә мәктәбин фәалијјәтини дајандырды[4].

---

[1] «Гафгазскаја реч» гәзети, 1906, № 27, 21 нојабр.
[2] «Загафгазије» гәзети, 1907, № 239, 15 нојабр.
[3] «Новости Загафгазија» гәзети, 1908, № 21, 27 нојабр.
[4] «Загафгазије» гәзети, 1910, № 190, 24 август.

Асписованын мәктәби узун өмүрлү олмаса да Тифлис мүһитинә мүсбәт тә'сир бағышлады, азәрбајчанлыларда маарифә, мәдәнијјәтә чидди һәвәс вә мараг ојатды. Мәктәб онларла азәрбајчанлы гызы мүасир руһда тәрбијә едиб мубаризә мејданына верди. Бунлара әсасән дә Асписованын башладығы иш нәтичәсиз галмады. Гәлби вәтәнә, халга бағлы олан, онун кәләчәји уғрунда говрулан адамлар бу иши давам етдирмәји өзләринин ән бөјүк идеал вә арзулары һесаб едирдиләр.

Ч. Мәммәдгулузадә, Ағамалыоғлу, Е. Султанов, һ. Минасазов, М. Шаһтахтлы, Ф. Көчәрли, Ә. Ф. Неманзадә, Н. Д. Сусанова бу уғурда чалышыр, мәктәби јенидән фәалијјәтә кәтирмәк үчүн бүтүн имкан вә васитәләрдән истифадә едирдиләр. Н. Д. Сусанованын ардычыл тәшәббүсү вә маарифпәрвәрләримизин көмәји илә мәктәб 1909-чу илдән јенидән фәалијјәтә башлады. Бу, Асписова мәктәбинин ишини давам етдирән вә ондан азча фәргләнән бир мәктәб иди. Мәктәбин програмы кениш вә шахәли иди. Бурада әјанилијә, фәрди јанашма методуна, рус, Азәрбајчан, фарс дилләринин өјрәнилмәсинә, һесаб, рәсм вә әл ишләринин тәдрисинә хүсуси фикир верилирди.[1]

Сусанованын мәктәби дә үчиллик иди, бурада 70-ә гәдәр гыз охујурду.

Бу мәктәб 1912-чи илдә кенишләнир, шакирдләрин сајы артыр.

Һәр ики мәктәб молланәсрәддинчиләрлә, Тифлис Азәрбајчан әдәби мүһити илә јахындан әлагә вә тәмасда олдуғундан, онларын маариф вә мәдәнијјәтимизин инкишафы тарихиндәки рол вә мөвгеләрини өјрәнмәк, дәриндән тәдгиг етмәк зәруридир. Бу, педагожи фикир тарихимиз үчүн дә марағлыдыр.

---

[1] Бах. Мүсәлман гызлары үчүн мәктәб, «Загафгазије» гәзети, 1910, № 190, 24 август.

Scanned with MOBILE SCANNER

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

«ӘЛЈАЗМАЛАРЫ КАТАЛОГУ»

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасынын әлјазмалары фонду Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан 10 ил сонра јаранмыш, кет-кедә бөјүмүш вә инкишаф етмишдир.

Азәрбајҹанын бүтүн елми мүәссисә вә али мәктәбләриндә мүһафизә олунан әлјазмалары бу фонда верилмишдир.

Республика әлјазмалары фондунда елмин мүхтәлиф саһәләринә —тарих, әдәбијјат нәзәријјәси, бәдии әдәбијјат, дил, тибб, нүҹум, ријазијјат, нәбатат, һејванат вә с. елмләрә даир гәдим әлјазмалары горунуб сахланылыр.

Республика әлјазмалары фондунда Јахын вә Орта Шәрг халгларынын зәнкин мәдәни ирси вардыр. Белә ки, Азәрбајҹан, өзбәк, таҹик, түркмән, фарс, түрк, һинд, әрәб, ермәни, күрчү, рус вә с. дилләрдә олан бу әлјазмалары сүбут едир ки, Азәрбајҹан өлкәси бөју мүхтәлиф гардаш халгларын вәтәни олмушдур.

Әлјазмалары фондунда ән гәдим әлјазмасынын 1.100 јашы вардыр. Бу, куфи хәтти илә дәри үзәриндә јазылмыш гур'ан сурәсидир.

Бундан башга республика әлјазмалары фондунда Хагани, Низами, Маһмуд Шәбүстәри, Нәсими, Әссар Тәбризи, Хәтаи, Фүзули, Вагиф, Закир, Бакыханов кими мәшһур Азәрбајҹан классикләринин ән гәдим диван вә күллијјатлары илә јанашы, таҹик вә фарсларын Фирдовси, Хәјјам, Әнвәри, Мәс'уд Сә'д Сәлман, Һафиз Ҹами, өзбәкләрин Әмир Әлишир Нәваи, Улуг бәј, түркмәнләрин Махтумгулу, түркләрин Нәдим, Сабит, һиндлиләрин Әмир Хосров Дәһләви, әрәбләрин Мүтәнәбби вә б. кими мәшһур классикләринин ән надир вә нәфис диван вә күллијјатлары да горунуб сахланылыр.

Бу әсәрләрин бә'зиләри автограф олуб дүнјада јеканә нүсхәләр һесаб олунур. Бә'зи әлјазмалары мүәллифләрин вәфатындан бир нечә ил сонра автографдан көчүрүлдүјү үчүн сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Мәһз буна көрә дә бир чох китабларын нәшриндә вә ја елми-тәнгиди мәтнләрин чапа һазырланмасында, елмин мүхтәлиф саһәләринә даир диссертасијалар јазылмасында фондда сахланылан әлјазмаларындан кениш истифадә олунур.

Республика әлјазмалары фондунда гәдим вә надир әлјазмаларындан башга, Азәрбајҹан халгынын 38 шаир, әдиб, рәссам, актјор, бәстәкар вә алимин архиви дә мүһафизә олунур. Бунлардан Мирзә Фәтәли Ахундов, Ҹәлил Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади, Ҹәфәр Ҹаббарлы, Үзејир Һаҹыбәјов, Әзим Әзимзадә, Һүсејнгулу Сарабски, Нәҹәф бәј Вәзиров, Сулејман Сани Ахундов, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлинин архивләри хүсусилә нәзәри ҹәлб едир. Бундан башга Сәфәви вә Гаҹар шаһларынын, Түркијә султанларынын фәрманлары, јүзләрчә тарихи сәнәдләр, ингилаба гәдәрки дөври мәтбуат вә гәзетләр дә фондун хәзинәсиндә сахланылыр.

Көрүндүјү кими, республика әлјазмалары фондунда бөјүк бир елми хәзинә сахланылыр. Бу хәзинәдә мүһафизә едилиб сахланылан һәр бир кичик вә ја бөјүк сәнәдин өзүнә көрә хејли бөјүк әһәмијјәти вардыр. Буна бахмајараг әлјазмаларын изаһлы каталогуну чапа һазырламаг лазым кәлирди. Чүнки охуҹулара фондда мөвҹуд олан әлјазмалары һаггында гыса вә топлу мә'лумат вермәк лазым кәлирди.

Республика әлјазмалары фондунун коллективи бу вәзифәнин өһдәсиндән шәрәфлә кәлди вә «Әлјазмалары каталогу»ну (I ҹилд) нәшр едиб сатыша бурахды.

«Әлјазмалары каталогу» китабынын биринҹи ҹилдинә 1.281 әсәрин тәсвири дахил едилмишдир. Бу әсәр мәзмун е'тибары илә тарих вә ҹоғрафија, әдәбијјат нәзәријјәси вә тәзкирәләр, бәдии әдәбијјат (диван, күллијјат, поема вә фолклор), мүншәат (инша, мәктуб нүмунәләри, јазы гајдалары вә с.) елм саһәләрини әһатә едир.

«Әлјазмалары каталогу» китабында бүтүн әлјазмалары әлифба сырасы илә дејил, әсасән хронолоҗи принсип үзрә тәсвир едилмишдир. Бурада фондда сахланылан һәр бир әлјазмасы һаггында әсәрин мүәллифи кимдир, китабын ады нәдир, һансы дилдә јазылмышдыр, нә вахт јазылмышдыр, һарада јазылмышдыр, гыса мәзмуну вә с. 15 суала ҹаваб алмаг олар.

«Әлјазмалары каталогу»нун јахшы ҹәһәтләриндән бири дә одур ки, бурада мүһүм әлјазмаларынын титул сәһифәләри вә миниатүрләриндән фотосурәтләр верилмишдир.

«Әлјазмалары каталогу» китабына мәзмунлу бир кириш дә верилмишдир. Бу кириши охујан һәр бир охуҹу ону марагландыран мүәллиф, катиб, китаб, дил вә саирәни каталогдан чох асанлыгла тапыб истифадә едә биләр.

Бу каталогун чапа һазырланмасында республика әлјазмалары фондунун әмәкдашларындан филолоҗи елмләр намизәдләри М. Султанов, Ф. Сејидов, Ә. Мәммәдов, Ә. Ҹәфәрзадә, елми катиб С. Рүстәмов вә башгалары иштирак етмишләр.

«Әлјазмалары каталогу» нәфис бир шәкилдә нәшр едилмишдир. Гијмәти 2 манатдыр.

«СОНЕТЛӘР ВӘ ПОЕМАЛАР»

Бу ил апрел ајынын сонларында даһи инкилис шаир вә драматургу Вилјам Шекспирин анадан олмасынын 400 иллији тамам олмушдур.

Дүнјанын бүтүн тәрәггипәрвәр халглары, о ҹүмләдән Совет Иттифагы халглары бу тарихи күнү бөјүк тәнтәнә илә гејд етмишләр.

Вилјам Шекспирин әсәрләри ССРИ-нин бир чох халгларынын дилләринә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилинә дәфәләрлә тәрҹүмә едилмиш, һәјат вә јарадыҹылыгы һаггында китаб вә мәгаләләр јазылмышдыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Даһи сәнәткарын һәјат вә јарадычылыгы, сәһнәмиздә тамашаја гојулан драм әсәрләри һаггында дөври мәтбуатда бир сыра мәгаләләр дәрч олунмушдур.

В. Шекспирин «Отелло», «Һамлет», «Магбет», «Крал Лир», «12-чи кечә, јахуд һәр нә истәсәниз», «Гыш нағылы», «Ромео вә Чулјетта», «Ики вероналы» әсәрләри артыг чохдандыр ки, Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмиш вә охучуларымыз тәрәфиндән севилә-севилә охунур.

В. Шекспир јалныз сәһнә әсәрләринин дејил, һәм дә бир сыра поемаларын: «Венера вә Адонис», «Лукресија», «Мә'шугәнин шикајәтләри» вә сонетләрин мүәллифидир.

Даһи сәнәткарын јубилеји илә әлагәдар олараг Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты В. Шекспирин «Сонетләр вә поемалар» китабыны Азәрбајчан дилиндә нәшр етмишдир.

Шекспирин ше'р јарадычылығында онун сонетләри чох мүһүм јер тутур. В. Шекспир һәр шејдән әввәл лирикдир. Мәһз буна көрә дә онун лирик дүһасы сонетләрдә даһа гүввәтли бир шәкилдә мејдана чыхмышдыр.

Китабда шаирин «Мә'шугәнин шикајәтләри» поемасынын да тәрчүмәси верилмишдир. Сонетләри дә, поемалары да Азәрбајчан дилинә шаир Т. Әјјубов тәрчүмә етмишдир.

Китаба Ч. Чәфәров тәрәфиндән «Шекспирин ше'р јарадычылығы» башлығы алтында мүгәддимә дә јазылмышдыр.

«ВИЛЈАМ ШЕКСПИР»

Дүнјанын бүтүн мәдәни сималары, о чүмләдән В. Г. Белински. А. С. Пушкин вә М. Ф. Ахундов да Шекспир сәнәтинә јүксәк гијмәт вермишләр.

Чәфәр Чәфәров да өзүнүн «Вилјам Шекспир» адлы әсәрини бу өлмәз сәнәткарын һәјат вә јарадычылығына һәср етмишдир. Мүәллиф һәмин әсәринә кичик бир кириш вердикдән сонра әсил мөвзуја белә башлајыр:

Бүтүн дүнјада шөһрәт тапмыш Шекспирин шәхсијјәти һаггында, тәәссүф ки, чох аз мә'лумат галмышдыр. Бу исә Шекспир ады әтрафында бир чох әфсанәләрин јаранмасына, Шекспир ады архасында башга шәхсијјәтләрин кизләнмиш олдуғуна даир рәвајәтләрин јајылмасына сәбәб олмушдур. Лакин шекспиршүнаслыг елми бу әфсанә вә рәвајәтләрин пучлуғуну сүбут едәрәк, бөјүк драматургун һәјат вә шәхсијјәтини ајдынлашдыран дүзкүн мә'лумат әлдә етмишдир...

Сонра мүәллиф бөјүк сәнәткарын Иңкилтәрәнин Овон чајы саһилиндә јерләшән әфсанәләр вә нағыллар јурду, көзәл вә гәдим Стретфорд шәһәриндә анадан олмасы һаггында әсаслы вә әтрафлы мә'лумат верир.

В. Шекспир интибаһ дөврүндә јашамышдыр. Бу дөвр сәнәти вә әдәбијјаты материалист естетик принсипләрә әсасланырды. Кәнната, тәбиәтә материалист мүнасибәт, естетикаја да билаваситә тә'сир көстәрир, онун истигамәтини мүәјјәнләшдирирди...

Мүәллиф нағыл едир ки, дүнјанын бөјүк сәнәткарлары ичәрисиндә, һаггында ән чох әсәр јазыланлардан бири Шекспирдир. Шекспиршүнаслыг әдәбијјат елминин мүһүм бир парчасыны тәшкил едир.

Шекспирә һәср едилмиш әсәрләрдән мүбалиғәсиз бөјүк бир китабхана дүзәлдилә биләр...

Бундан сонра мүәллиф әсәриндә Шекспир јарадычылығынын ајры-ајры дөврләриндән бәһс едир.

Ч. Чәфәров В. Шекспир һаггындакы фикирләрини белә јекунлашдырыр. Шекспир дүһасынын бу интәһасызлығындандыр ки, 400 илә јахын бир мүддәт кечмәсинә бахмајараг, онун әсәрләринин үзәринә һеч бир солғунлуг тозу гонмамышдыр. Шекспир тәкраредилмәз бир нүмунә олараг галыр вә јашајыр.

«КОБЗАР»

Гардаш Украјна халгынын бөјүк шаир вә рәссамы Т. Г. Шевченко әдәби ирсинин өјрәнилмәси, әсәрләринин тәрчүмә едилмәси ишинә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра башланмышдыр. Онун анадан олмасынын 120 иллији мүнасибәти илә 1934-чү илдә шаирин «Кобзар»ы (Азәрбајчан дилиндә ел ашиги демәкдир) илк дәфә тәрчүмә вә нәшр едилди.

«Кобзар»ын Азәрбајчан дилинә тәрчүмәсиндән сонра шаирләримиздә Шевченко әсәрләринин тәрчүмәсинә олан мараг вә һәвәс даһа да артды.

Анадан олмасынын 125 иллик јубилеји илә әлагәдар олараг 1939-чу илдә шаирин «Сечилмиш әсәрләр»и нәшр едилди.

Шаирин вәфатынын 90 иллији мүнасибәти илә 1951-чи илдә онун әсәрләринин үчүнчү китабы Азәрбајчан дилиндә нәшр олунду. Бундан сонра Шевченко јарадычылығы Азәрбајчанда даһа да бөјүк шөһрәт тапды. Белә ки, онун бир сыра поема вә ше'рләри Азәрбајчанын ән јахшы шаирләринин тәрчүмәсиндә дәфәләрлә нәшр едилди.

Шевченконун анадан олмасынын 150 иллији мүнасибәти илә онун дördүнчү китабы—«Кобзар»ы јенидән нәшр олунмушдур. Бунунла да артыг инди демәк олар ки, Шевченконун лирик ше'рләринин әксәријјәти Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмушдур.

«Кобзар»ын јени нәшри әввәлки нәшринә нисбәтән мүкәммәлдир.

«Кобзар»ын јени нәшриндә шаирин 1838-чи илдән 1860-чы илә кими јаздығы әсәрләр топланмышдыр. Мәсәлән, «Су дәнизә ахдымы», «Ағырдыр, ағырдыр јер үзәриндә», «Сиз еј фикирләрим, дүшүнчәләрим», «Нејләјирәм гара гашы», «Гафгаз», «Бәлкә јенә бир күн бирләшәчәксиз», «Әкәр көрүшсәјдик бир дә тәзәдән» ше'рләри, «Гајдамаглар», «Бајгуш» вә «Кор гадын» поемалары дахил едилмишдир.

Китабдакы ше'р вә поемалары Азәрбајчан дилинә С. Вургун, С. Рүстәм, М. Раһим, М. Дилбази, О. Сарывәлли, М. Сејидзадә, Ә. Чәмил, М. Рзагулузадә, Н. Рәфибәјли вә б. тәрчүмә етмишләр.

«Кобзар»ы филоложи елмләр намизәди Ә. Ағајев чапа һазырламыш вә «Украјнанын бөјүк шаири» адлы мүгәддимә јазмышдыр.

Китаб нәфис бир шәкилдә тәртиб олунмушдур.

Scanned with MOBILE SCANNER

«АЗӘРБАЈЧАНЧА-РУСЧА МӘКТӘБ ДАНЫШЫГ КИТАБЧАСЫ»

Республикамызын мәктәбләриндә тәһсил алан гејри-рус мәктәблиләри рус дилини бөјүк һәвәс вә марагла өјрәнирләр. Бу саһәдә мәктәблиләримизә даһа јахындан вә практик көмәк көстәрмәк үчүн мүәллим вә методистләримиз јени-јени јоллар вә үсуллар ахтарыб тапырлар. Бу мә'нада нитгин инкишаф етдирилмәсиндә чанлы данышыг дилинин ролу чох бөјүкдүр. Белә ки, мүсаһибә дүзкүн тәшкил едилдикдә фајдасы чох олур, чүнки данышанлар бу васитә илә бир-бири илә даһа јахындан таныш олур, үнсијјәт тапырлар. Мәсәләнин белә чидди олдуғуну нәзәрә алан Азәрбајчан Дөвләт Тәдрис-Педагожи Әдәбијјаты Нәшријјаты бу јахынларда «Азәрбајчанча-русча мәктәб данышыг китабчасы»ны нәшр едиб сатыша бурахмышдыр.

Охучулара тәгдим олунан бу лүғәт рус дилини даһа дәриндән өјрәнмәк, бу дилин практик сөз вәрдишләри илә таныш олмаг мәгсәдини гаршысына гојмушдур.

«Азәрбајчанча-русча мәктәб данышыг китабчасы» әсасән, рус дилини даһа дәриндән өјрәнән орта мәктәб шакирдләри үчүндүр. Биринчи нөвбәдә мәктәблиләрин еһтијачыны өдәмәк үчүн олан бу лүғәтдән башга јолдашлар да истифадә едә биләрләр.

«Азәрбајчанча-русча мәктәб данышыг китабчасы»нын башланғычында дејилир ки, китабчада мәишәтдә, мәктәбдә, пионер дүшәркәсиндә, мәктәб тә'тили заманы бир шәһәрдән башга бир шәһәрә вә ја кәндә кедәркән лазым олан данышыг материаллары суал-чаваб, ајры-ајры чүмлә, ифадә вә сөз шәклиндә верилмишдир. Кичик мөвзулардан ибарәт олан бу суал-чаваблар, чүмләләр, ифадә вә с. ајры-ајры баш сөзләр әтрафында гурулмушдур.

Охучу һәр һансы мөвзуда данышмаг вә ја суал-чаваб етмәк истәјирсә, о, китабчадан мүвафиг чүмләләри ики јолла тапа биләр:

а) о, истәдији мөвзуну мүндәричатда тапыр, һансы сәһифәдә верилдијини өјрәнир вә сөһбәт үчүн лазым олан чүмләни сечиб русча сөјләјир;

б) охучу ајры-ајры баш сөзләр әтрафында чүмлә гуруб фикир сөјләмәк истәдикдә, китабчада әлифба сырасы илә верилмиш сөзләрдән лазым оланыны тапыр, онун һансы сәһифәдә верилдијини өјрәнир (һәр сөзүн гаршысында онун һансы сәһифәдә верилмәси көстәрилмишдир), сонра һәмин сәһифәни ачыр вә орадакы чүмләләрдән өз мәгсәди үчүн истифадә едир.

Китабчада «Танышлыг», «Тәһсил һаггында», «Заман ваһидләри», «Һава һаггында», «Тибби јардым», «Мәишәт хидмәти» вә с. башлыглар алтында сөһбәтләр верилмишдир.

Китабчанын мүәллифи И. Абдуллајевдир, гијмәти исә 20 гәпикдир.

«ЈАЗЫЛЫШЫ ЧӘТИН СӨЗЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ»

Мәктәблиләр там савадлы данышмаг вә јазмаг вәрдишләринә јијәләнмәк үчүн грамматик гајда вә ганунлары, Азәрбајчан дилинин орфографија гајдаларыны билмәкдән башга, бир дә бу ишдә аз әһәмијјәти олмајан јазылышы чәтин сөзләрин јазылышыны билмәлидирләр.

Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагогика Институтунун әмәкдашы Ә. Әфәндизадә өзүнүн Азәртәдриснәшр тәрәфиндән чапдан јени чыхмыш китабчасынын мөвзусуну һәмин мәсәләјә—«Јазылышы чәтин сөзләр вә онларын өјрәнилмәси јоллары» мәсәләсинә һәср етмишдир.

Мүәллиф, јазылышы чәтин сөзләр вә онларын өјрәнилмәси јолларындан бәһс едәркән гејд едир ки, IV—VIII синиф шакирдләринин јазы ишләри үзәриндә апардығы тәдгигатдан бу нәтичәни әлдә етмишдир ки, јазылышы чәтин сөзләрдә шакирдләрин бурахдыглары сәһвләр онларын үмуми орфографик сәһвләринин бөјүк бир гисмини тәшкил едир. Јухары синифләрә доғру кетдикчә бир сыра һалларда шакирдләрин дикәр орфографик сәһвләри ичәрисиндә јазылышы чәтин сөзләрдә бурахдыглары сәһвләрин фаизи нисбәтән чох олур. Буна көрә дә јазылышы чәтин олан сөзләри шакирдләрә мүкәммәл өјрәтмәк лазымдыр.

Мүәллиф, јазылышы чәтин олан сөзләрин әсас характер хүсусијјәтләриндән бәһс едәркән буннларын ашағыдакы дөрд група бөлүндүјүнү изаһ едир.

1. Јазылышы тәләффүзүндән фәргләнән сөзләр;
2. Битишик вә ја ајры јазылмасына көрә чәтин фәргләнән мүрәккәб сөзләр;
3. Дилимизә рус дили васитәсилә кечиб, һәмин дилдәки ејни сөзләрдән јазылышы вә тәләффүзүнә көрә фәргләнән сөзләр;
4. Орфограмы үмуми гајдаларла мүәјјәнләшән, лакин јазылыш гајдасы шакирдләрә мә'лум олмајан сөзләр.

Сонра мүәллиф бунларын һәр биринин ајры-ајрылыгда кениш изаһыны верир.

Бундан сонра мүәллиф әсәриндә «Јазылышы чәтин сөзләрин сечилмәси вә синифләр үзрә мүәјјәнләшдирилмәси принсипләри», «V—VIII синифләрдә јазылышы чәтин сөзләрин өјрәдилмәси јолларына даир» мөвзулардан бәһс едир. Нәһајәт, мүәллиф китабчасынын сонунда «I—VIII синифләр үзрә јазылышы чәтин сөзләрин тәхмини сијаһысыны верир.

Китабчаја нәшријјатдан кичик бир гејд дә верилмишдир. Бу гејддә охујуруг: китабчада Азәрбајчан дили үзрә јазылышы чәтин сөзләр вә онларын өјрәдилмәси јолларындан бәһс едилир. Бу саһәдә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси үмумиләшдирилир. Китабчада мәсәләнин әһәмијјәтиндән, јазылышы чәтин сөзләрин хүсусијјәтиндән, сечилмәсиндән вә өјрәнилмәси методикасындан данышылыр. Китабча V—VIII синифләрдә дәрс дејән мүәллимләрә методик чәһәтдән көмәк мәгсәди илә јазылмышдыр.

«ӘДӘБИЈЈАТДАН СИНИФДӘНХАРИЧ ОХУНУН ТӘШКИЛИ ҺАГГЫНДА»

«Әдәбијјатдан синифдәнхарич охунун тәшкили һаггында» (методик мәктуб) китабчасыны Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шө'бәси нәшр етмишдир. Бу китабчанын нәшр едил-

Scanned with MOBILE SCANNER

мәсиндән мәгсәд, һәмин ишин мәктәбдә долғун, мәзмунлу апарылмасы вә мүвәффәгијјәтлә кечирилмәсиндә мүәллимләрә аз да олса јахындан көмәк етмәкдән ибарәтдир.

Мүәллиф китабчанын кириш һиссәсиндәки гејддә јазыр ки, мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишләринин мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлмәси синифдәнхарич тәдбирләрин дүзкүн тәшкилиндән чох асылыдыр. Синифдәнхарич ишләр шакирдләрин јарадычылыг бачарыгларыны инкишаф етдирмәк, онларда тәшәббүскарлыг, коллективчилик һиссләрини мөһкәмләндирмәк чәһәтдән бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Бунунла јанашы, синифдәнхарич ишләр шакирдләрин сәмәрәли истираһәти, бу ишин мәзмунлу вә мә'налы тәшкилиндән хејли асылыдыр.

Белә ки, бүтүн бу ишләр шакирдләрин шән, күмраһ, маниәләрдән горхмајан, коммунизм гуручулары кими тәрбијә олунмаларында, онлара фәаллыг вә мүстәгиллик кими әхлаги сифәтләр ашыланмасында бөјүк көмәк көстәрир.

Әдәбијјат үзрә синифдәнхарич ишләрин мүхтәлиф нөвләри вардыр. Бүтүн бу ишләрин кечирилмәсиндә синифдә керүлән ишләри синифдәнхарич тәдбирләрдән ајры дүшүнмәк дүзкүн дејилдир. Чүнки синифдәнхарич тәдбирләр синифдә керүлән ишләрин, бир нөв давамы олуб, верилмиш билијин даһа да мөһкәмләнмәсинә вә дәринләшмәсинә көмәк едир.

Лакин бу ишләрин апарылмасыны бүтүн мәктәбләрдә ејни шәкилдә планлашдырмаг дүзкүн олмаз. Һәр шејдән әввәл һәр бир мәктәбин мадди базасы, јерли шәраити чидди сурәтдә нәзәрә алынмалыдыр.

Мүәллиф буну да көстәрир ки, мәктәбләрдә синифдәнхарич ишләр шакирдләрин көнүллүлүјү әсасында апарылыр. Бу исә шакирдләри һәм бир-бири илә, һәм дә мүәллимлә даһа јахын едир, коллективи мөһкәмләндирир. Мүәллим исә бундан истифадә едәрәк шакирдләри керүләчәк ишләрә даһа артыг һәвәсләндирир вә чәлб едир.

Бундан башга мүәллиф ону да гејд едир ки, мүәллимләр әдәбијјатдан охучу конфрансланы, дәрнәк ишләри, әдәби-бәдии кечәләр, синифдәнхарич оху вә с. тәдбирләри кечирәркән ону сијаси-мәфкурәви чәһәтдән күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә апармалы, методик чәһәтдән чанлы вә мараглы гурмалыдырлар. Бундан сонра китабчада синифдәнхарич иш нөвләринин тәшкили вә кечирилмәсиндән бәһс едилир.

«ГЫЗЛАР БУЛАҒЫ»

Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли XX әсрин әввәлләриндә јетишән әдибләримиздәндир. О, Совет һакимијјәти илләриндә јазыб-јаратмыш вә 20—30-чу илләр бәдии нәсримизин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олмушдур.

Ј. Чәмәнзәминли өз халгынын һәјат вә мәишәтини, дил вә тарихини, әдәбијјат вә мәдәнијјәтини дәриндән билдији үчүн буналры бәдии әсәрләриндә вә мәгаләләриндә кениш әкс етдирмишдир.

«Студентләр», «Гызлар булағы», «Гапы ичиндә», «Парис», «Бир чаванын дәфтәри» романлары, дузлу вә ширин бир дилдә јазылмыш «Чәннәтин гәбзи» повести, Азәрбајчан совет әдәбијјатында очерк жанрында јарадылмыш нәср нүмунәләри ичәрисиндә бу күн дә өз әһәмијјәт вә орижиналлығы илә сечиләң «Он беш күн Ермәнистанда», «Јени Ширван» очеркләри јашлы охучуларымыза чохдан бәри мә'лумдур.

Охучулара тәгдим олунан «Гызлар булағы» романы илк дәфә 1934-чү илдә нәшр олунмушду. Отуз ил сонра бу күн јенидән чап олунан «Гызлар булағы» романында мүәллиф сүлһ вә әмин-аманлыг арзуларыны әкс етдирмишдир. Әсәрин гәһрәманы Чопо вә онун көчәри скиф тајфаларыны отураг һәјата кечирмәк, бунунла да јердән-јерә көчән, күнү вурушмаларда кечән бу чәнкавәр, јарымвәһши инсан дәстәләринин төрәтдикләри чинајәтләрин гаршысыны алмаг үчүн көстәрдији сә'ј, апардығы мүбаризә романда гојулан башлыча мәсәләдир. Әсәрин әсас гајәси дә бундан ибарәтдир. Буну биз Чопонун романын мараглы образларындан бири олан Әрдичаја дедији ашағыдакы сөзләрдә даһа ајдын көрүрүк: «Дүнјада ән бөјүк нәтичә мүһарибәсиз һәјатдан ибарәтдир. Јалныз сүлһ вә зәһмәт бизә истираһәт тә'мин едә биләр».

Мүәллиф «Гызлар булағы» әсәринин мөвзусу үчүн чох узаг кечмишә, ибтидаи гәбилә гурулушу дөврүнә мүрачиәт етмиш, һәм бу саһәдә мөвчуд мүхтәлиф јазылы мәнбәләрдән алдығы зәнкин мә'луматына әсасланараг, һәм дә көзәл билдији ел әдәбијјатындан, үмумијјәтлә фолклордан јарадычы шәкилдә истифадә илә әсәринә чохлу мараглы һадисәләр әлавә етмишдир.

«Гызлар булағы» әсәриндә мүәллифин бу роман илә јанашы бир сыра һекајәләри дә верилмишдир. Бунларын сырасында «1905-чи ил», «Әзиз», «Дин ајры гардашлары», «Наһаг ган», «Газанч јолунда», «Кәләчәк шәһәр» вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Китаба «Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли» башлығы алтында кичик бир гејд дә верилмишдир.

«ГАЈНАНА»

«Гајнана» комедијасы артыг бир нечә илдир ки, рус вә Азәрбајчан дилләриндә телевизија тамашачыларына көстәрилир.

Адындан да мә'лум олдуғу кими, мүәллиф «Гајнана» әсәриндә көһнәликлә мүбаризә едир. Белә ки, әсәрин гәһрәманы көһнә мүнасибәти ифша едир. Белә ки, әсәрин гәһрәманларыны инандырычы бојаларла тәсвир едир. Белә ки, әсәрин гәһрәманларындан Чәннәт хала кечмиш һәјат гајдаларынын әсиридир. О, өз кәлини Севда илә јола кетмир, кәлинә кәлә вә ојунчаг көзү илә бахмаг кими бир адәт онун шүурунда дәрин көк салмышдыр. Чәннәтин бүтүн бу мәнфи кејфијјәтләрини ачмаг үчүн драматург, персонажы характеринә ујғун данышдырмыш, јери кәлдикчә аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләрдән мәһарәтлә истифадә етмишдир.

Комедијанын көһнәлијин галыгларына гаршы мүбаризә руһу, тәрбијәви әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу чәһәтдән мүәллифин Илгарын севкилиси Афәтин симасында Чәннәт халаја кәскин күлүш вә исгүчлү...

Scanned with MOBILE SCANNER

теһза јолу илә өз пис вәрдишләрини ислаһ етдирмәси һеч дә тәсадүфи дејилдир.

«Гајнана» пјеси нинки бир комедија олмагдан башга, ејни заманда сон дәрәчә һәјати мөвзуја һәср олунмасы вә мүәллифин сәһнә мәдәнијјәтини көзәл билмәсидир.

«Гајнана» комедијасы илк дәфә 1957-чи илдә Ч. Чаббарлы адына Кировабад Дөвләт Театрында тамашаја гојулмушдур. Сонра аз бир вахтда Нахчыван, Сумгајыт, Минкәчевир, Степанакерт театрларынын репертуарларына дахил едилмишдир. Сон заманларда бу әсәр Өзбәкистан, Түркмәнистан, Ермәнистан, Таҹикистан республикаларынын, Дағыстан МССР-ин, Чечен-Ингуш дөвләт вә халг театрларында дәфәләрлә тамашаја гојулмуш вә мүвәффәгијјәт газанмышдыр.

Комедија һәмчинин 1959-чу илдән Болгарыстан театрларында да ојнанмагдадыр.

«Гајнана» әсәринин мүәллифи 30 илдән артыг Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театры сәһнәсиндә чыхыш едән, республиканын әмәкдар артисти Мәчид Шамхаловдур.

Редаксија һеј'әти: А. Абуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мүавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 13/V 1964-чү ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆
3,50 кағыз вәрәги, 6,37 чап вәрәги

ФГ 05751. Сифариш № 1922. Тираж 1920

Редаксијанын үнваны: Бакы, Нефтчиләр проспекти, һөкумәт еви, Х мәртәбә, телефон № 3-13-45.

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы, Нефтчиләр проспекти, 137.

Scanned with MOBILE SCANNER

25 гәп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Баку — 1964

Scanned with MOBILE SCANNER